

STAVANGER
MARITIME MUSEUM

MUST
MUSEUM STAVANGER

Arnfrid Opedal og Endre Elvestad

Et forskningsprosjekt om

Slaget i Hafrsfjord

HAFRSFJORD 872:

Delprosjekt 1 –

Rapport og forslag om videreføring i fase 2

Takk!

Takket være bistand fra Sparebankstiftelsen SR-Bank Kartverket Sjødivisjonen, Rogaland fylkeskommune, Sola kommune, og Tor Arthur Andreassen, var det mulig å gjennomføre forprosjektet.

Stavanger, 2015.

Gerhard Munthe, Slaget i Hafrsfjord, *Snorres Kongesagaer*, 1896-1899.

Innhold

HAFRSFJORD 872: DELPROSJEKT 1	4
Bakgrunn	4
Hafrsfjord 872	5
Hafrsfjord 872: Målene for Delprosjekt 1	6
Behov for nye analyser av sentrale hendelser i eldre norsk historie	7
Få fram Sør-Vestlandet sin glemte nøkkelrolle	7
Et nasjonalt ikon med behov for ny forskning	7
DELPROSJEKT 1: FORPROSJEKTET	8
Mål og organisering av forprosjektet i Delprosjekt 1	8
Gjennomførte arbeidsoppgaver i forprosjektet	9
Organisatorisk oppbygging	9
Oversikt over kunnskapsstatus og utarbeiding av forslag til ny forskning	9
Befaringer	9
Kartlegging av sjøbunnen i Hafrsfjord	10
Marinarkeologiske undersøkelser	14
Formidling gjennom massemedier	15
Filmdokumentasjon	16
Foredrag	16
Artikler	16
Andre formidlingstiltak	16
Seminar	17
FORSLAG OM VIDEREFØRING AV DELPROSJEKT 1	18
Begrunnelse for å foreslå en videreføring	18
Hovedoppgave 1: Søk etter slagstedet i Hafrsfjord	19
Vurdering av bevaringsforholdene i Hafrsfjord	19
Vurdering av de gjennomførte tiltakene	19
Strategi for å finne slagstedet	21
Hovedoppgave 2: Bokpublikasjon om slaget i Hafrsfjord	25

Nye analyser av de eksisterende kildene	25
Slaget i Hafrsfjord i et internasjonalt maritimt perspektiv	25
Slaget som endret historien	26
Sør-Vestlandet i en nøkkelrolle	28
Mellom historie og myte	30
Nødvendig med nye perspektiver	31
Hafrsfjord som jernalderhavn	33
Hafrsfjord sammenlignet med andre samtidig slagsteder	34
Hafrsfjord som mulig marin base	34
Kampen om området der ferdsselsårene møtes	37
Kampen om et politisk sentralområde	38
Handelsområde og muligheten for handelshavn	42
Kampen om kongsgårdsområdet	43
Kampen om Nordvegen	44
Kampen om Vestervegen	46
Kampen med austmennene	51
Slaget i Hafrsfjord skjer i en spesiell tid	52
En tid med mulighet for politisk oppbygging ..	53
Politisk makt basert på makt på sjøen	54
En konflikt i en storpolitisk grensesone	56
Tiden etter slaget i Hafrsfjord	57
Langsiktige følger av slaget	58
Motstanderne i Hafrsfjord	60
Hovedoppgave 3: Formidlingstiltak	61
Filmdokumentasjon	61

HAFRSFJORD 872: DELPROSJEKT 1

Bakgrunn

Hafrsfjord er et nasjonalt ikon på linje med Eidsvoll og Stiklestad. Det er på høy tid å få dette fram. Med Delprosjekt 1 under Hafrsfjord 872 ønsker Museum Stavanger – Stavanger maritime museum gjennom ny forskning å bidra til å belyse den historiske betydningen av slaget i Hafrsfjord. Ved en kombinasjon av intensive søk etter slagstedet i fjorden og nye analyser av de eksisterende kildene, kan vesentlig ny informasjon oppnås med nøkterne ressurser. I et forprosjekt har det undervannsteknologiske og vitenskapelige grunnlaget blitt lagt for videreføring i en fase 2, som herved presenteres.

En ny undersøkelse av slaget i Hafrsfjord er en gammel drøm.¹ I et intervju med Stavanger Aftenblad² i 2005 argumenterte professor i historie Torgrim Titlestad ved Universitetet i Stavanger for å etablere en ressursgruppe til å initiere nye undersøkelser. Den ønsket han skulle bestå av representanter for Arkeologisk museum ved Universitetet i Stavanger, daværende Stavanger sjøfartsmuseum (nå

¹ Se for eksempel Stavanger Aftenblad 27.09.2005, *Hafrsfjords hemmeligheter*. Kronikk ved Torgrim Titlestad. Stavanger Aftenblad, samme dag, *Vi må lete i Hafrsfjord*, artikkel, intervju med Torgrim Titlestad.

² Stavanger Aftenblad 01.10.2005, *Vil ha ressursgruppe til Hafrsfjordundersøkelser*, artikkel.

³ Det ble holdt fire foredrag, henholdsvis om hva sagaene sier om slaget i Hafrsfjord ved professor Torgrim Titlestad, om stedsnavnene rundt Hafrsfjord ved Inge Særheim, en maritim arkeologisk analyse av Hafrsfjord ved Oliver Grimm og en analyse av

Museum Stavanger – Stavanger maritime museum), Sola kommune og Stavanger kommune. I 2009 ble det gjennomført et seminar med fagfolk fra ulike disipliner for å diskutere mulighetene ved et slikt forskningsprosjekt.³

Representanter fra HF-fakultetet ved Universitetet i Stavanger og Museum Stavanger – Stavanger maritime museum har vist til det store potensialet for ny informasjon som et forskningsprosjekt om slaget kunne skaffe til veie. I en kronikk i juni 2012 ble det argumentert for at den undervannsteknologiske kompetansen nå har nådd et nivå som gjør søk etter slagstedet teknisk mulig. Det ble foreslått å igangsette et forskningsprosjekt som skulle kombinere det siste innen undervannsteknologi og nye historiske analyser på nivå med den internasjonale forskningsfronten. Nye arkeologiske undersøkelser skulle foregå parallelt på sjøen og på land. En annen viktig oppgave var å stimulere den regionale interessen for nærhistorien. Det endelige målet for et slikt forskningsprosjekt var å legge grunnlaget for å etablere et nytt nasjonalt senter om slaget i Hafrsfjord og rikssamlingen på nivå med de nasjonale sentrene på Stiklestad og Eidsvoll.⁴ I en ny

Hafrsfjord som jernalderhavn ved marinarkæolog Endre Elvestad. Tre bidrag ble publisert i *AmS-Varia: Marianne Nitter, red. Tverrfaglige perspektiver 2*, (Stavanger: Arkeologisk museum -Universitetet i Stavanger, 2011).

⁴ Stavanger Aftenblad 29. 06.2012, *La oss gå til bunns i Norges historie*. Kronikk ved avdelingsdirektør ved Museum Stavanger Bitten Bakke, dekan ved HF-fakultetet, Universitetet i Stavanger Tor Hauken, rådgiver Bjørn Vidar Lerøen og professor i historie ved Universitetet i Stavanger Torgrim Titlestad.

kronikk i januar 2013⁵ ble det vist til at Rogaland har tre steder med nøkkelroller i norsk historie: Hafrsfjord, Utstein og Avaldsnes. I Hafrsfjord ble begynnelsen lagt for et større kongerike i Norge, på Utstein og Avaldsnes ble kongemakten utviklet videre. De tre stedene er uløselig knyttet sammen i en sentral epoke av norsk historie. I kronikken argumenteres for et felles løft med siktemål å utvikle disse stedenes historie. Det ble foreslått at den felles historien ville være et ypperlig utgangspunkt for en forskningsbasert kulturformidling og turismesatsning med potensial for regional utvikling i Rogaland.

Arkeologisk museum ved Universitetet i Stavanger og Jærmuseet innledet våren 2013 samtaler med HF-fakultetet, Universitetet i Stavanger og Museum Stavanger – Stavanger maritime museum om å etablere et felles forsknings- og formidlingsprosjekt, «Hafrsfjord 872». Det erklærte mål var å igangsette ny utforskning om slaget i Hafrsfjord og dets historiske rolle. Samtidig kom de lange linjene inn i prosjektet, Hafrsfjord-slagets historie skulle forstås både bakover og framover i tid.

Hafrsfjord 872

Hafrsfjord 872 er et forsknings- og formidlingsprosjekt som gjennomføres som

et samarbeid mellom Museum Stavanger – Stavanger maritime museum (MUST) og Arkeologisk museum ved Universitetet i Stavanger (AM), HF-fakultetet ved Universitetet i Stavanger (HF-fakultetet), samt Jærmuseet. De ulike institusjonene har hver sine delprosjekter. MUST med ansvaret for Delprosjekt 1 og AM med Delprosjekt 2 har begge utviklet strategier for det videre arbeidet, MUST med et spesielt ansvar for arbeidet i sjøen og AM på land. Både MUST og AM har gjennomført sine respektive forprosjekter med forslag om videreføring.⁶ AM ønsker en ny gjennomgang av gjenstandsmaterialet fra Hafrsfjord-området i sine magasiner, nye søk på land etter funn som kan relateres til slaget, og har dessuten kommet med forslag til nye utgravninger. Museet foreslår arkeologiske undersøkelser av bygdeborgene Ytraberget og Myklaberget og av nausttuffer langs Hafrsfjord, samt søk med metalldetektor for å finne spor etter slaget på land. AM har også gjennomført et forprosjekt om Hafrsfjord 872 som en reiselivsressurs som museet ønsker å videreføre.⁷ HF-fakultetet ønsker å forske på den rollen slaget i Hafrsfjord har spilt i utviklingen av en norsk nasjonal identitet. Fakultetet har tidligere gjennomført et grunnleggende viktig arbeid gjennom å revitalisere sagaene som kilder og utarbeidet

⁵ Stavanger Aftenblad 29.01.2013, *La oss satse i Hafrsfjord!* Kronikk ved Siri Aavitsland adm.dir. Museum Stavanger, Bitten Bakke, avd. dir. Museum Stavanger, Endre Elvestad, marinarkeolog, Museum Stavanger, Arnfrid Opedal, arkeolog/prosjektleder, Museum Stavanger, Tor Hauken, dekan, HF-fakultetet, Universitetet i Stavanger, Torgrim Titlestad, professor, Universitetet i Stavanger og Bjørn Vidar Lerøen, rådgiver. Stavanger Aftenblad

fulgte opp på lederplass de neste dagene med argumenter for regional støtte til prosjektet.

⁶ Kristin Armstrong Oma, *Hafrsfjord 872: Forankring av relasjonfelt*. Arkeologisk museum – Universitetet i Stavanger Oppdragsrapport, 2013.

⁷ Trygve Sikveland Røysland, *Publikumsarkeologi ved Hafrsfjord*, Arkeologisk museum – Universitetet i Stavanger, 2014.

nye perspektivet på slaget i Hafrsfjord.⁸ Fakultetet har også gjennomført en studie av stedsnavn i Hafrsfjord-området.⁹ Samarbeidspartner Jærmuseet vil under slagordet «Fra Hafrsfjord til Jåttå» presentere forsvarshistorie i et langtidsperspektiv.

Hafrsfjord 872: Målene for Delprosjekt 1

Det ble vedtatt å igangsette Delprosjekt 1 som det første delprosjektet under Hafrsfjord 872. Dette var Museum Stavanger – Stavanger maritime museum sitt ansvar. Arkeolog dr.philos. Arnfrid Opedal ledet forprosjektet i nært samarbeid med marinarkeolog Endre Elvestad og avdelingsdirektør Bitten Bakke ved Stavanger maritime museum. Forprosjektet la grunnen for det herværende forslaget til videreføring i en fase 2 (se under). I prosjektbeskrivelsen for forprosjektet ble Delprosjekt 1 sine hovedmål definert som: «De overordnede mål for Delprosjekt 1 er å finne slagstedet i Hafrsfjord, gjennomføre tverrfaglig forskning om slaget i Hafrsfjord, undersøke slagets rolle i norsk historie og Rogaland sin rolle i rikssamlingen».¹⁰ I tillegg til dette vil Delprosjektet bli videreført med arkeologiske

undervannsutgravninger om slagstedet blir funnet.

Delprosjekt 1 har derfor følgende hovedmål:

- 1. Å gjennomføre søk etter slagstedet i Hafrsfjord (fase 2).**
- 2. Å gjennomføre ny forskning basert på de eksisterende kildene i et tverrfaglig perspektiv, som sammen med resultatene fra de marinarkeologiske søkene i Hafrsfjord vil resultere i en bokpublikasjon om slaget og Rogaland sin rolle i rikssamlingen rettet mot et bredt publikum (fase 2).**
- 3. Om slagstedet blir funnet, gjennomføre arkeologiske undervannsutgravninger og publisere internasjonalt tilgjengelige bøker om dette (fase 3).**

Lykkes det å finne slagstedet i sjøen i fase 2, vil prosjektet gå over i en helt annen fase. Det vi da snakker om, i en eventuell fase 3, er utgravninger av «nasjonens mytologiske vugge». Dette vil måtte være et nasjonalt løft, der bare det beste innen utgravingsteknikker

⁸ Torgrim Titlestad, *Kampen om Nordvegen: nytt lys over vikingtiden* (Bergen: Fagbokforlaget, 1996), Torgrim Titlestad, *Slaget i Hafrsfjord: årsak, hendelse og virkning: om Norges tilblivelse* (Stavanger: Saga bok, 2006), Torgrim Titlestad (red.) *Harald Hårfagre og Norges tilblivelse – om sagaenes beretninger* (Stavanger: Saga bok, 2007), Torgrim Titlestad, *Forskere og sagaene – og hva sagaene forteller om slaget i Hafrsfjord*, i *Tverrfaglige perspektiver 2*, red. Marianne Nitter (Stavanger: Arkeologisk museum – Universitetet i Stavanger, 2011).

⁹ Inge Særheim, Hafrsfjord og nokre andre stadnavn kring fjorden på Nord-Jæren, i *Tverrfaglige perspektiver 2*, red. Marianne Nitter (Stavanger: Arkeologisk museum – Universitetet i Stavanger, 2011).

¹⁰ Prosjektbeskrivelse fra Museum Stavanger – Stavanger maritime museum 02.04.2013, samt søknad til Sparebankstiftelsen SR-Bank av samme dato.

og de nyeste forskningsmetoder er godt nok. Men slik Delprosjekt 1 er organisert, kan det avsluttes med fase 2 og likevel ha oppnådd viktige resultater.

Behov for nye analyser av sentrale hendelser i eldre norsk historie

MUST sitt engasjement i Hafrsfjord 872 begrunnes med at slaget blir sett på som en svært sentral hendelse i norsk historie. Dermed er det også viktig å oppnå ny informasjon om hva som skjedde og de mer langsiktige konsekvensene. Slaget i Hafrsfjord blir tilskrevet en avgjørende rolle i det vi i dag gjerne kaller «rikssamlingen». Rogaland og det sørvestlige Norge stod overraskende sentralt i omveltningene som skjedde i vikingtiden i Nord-Europa. Et stort antall småriker gjennomgikk gradvis omfattende politiske endringsprosesser og ble til flere av de statene vi kjenner i dag. I denne urolige tiden var krig og de store slagene betydningsfulle. Midt i disse omfattende endringene fant slaget i Hafrsfjord sted ca. 872. Satsningen på Hafrsfjord 872 begrunnes også med at klarer vi å øke vår kunnskap om slaget i Hafrsfjord, kan vi komme flere skritt videre i å forstå de eldste hendelsene som kan ha inngått i den langsiktige og kompliserte veien fram mot en egen stat i Norge. En utforskning av slaget vil i tillegg gi økt innsikt i hvordan politisk endring innen nåværende Norge inngikk i en mye mer omfattende prosess som angikk store deler av det nordlige Europa.

Få fram Sør-Vestlandet sin glemte nøkkelrolle

Alle kjenner Snorre sin versjon av rikssamlingen, som han lar utgå fra Vestfold i landskapet Viken ved Oslofjorden. Vi mener det er nødvendig også å sette fokus på Sørvest-Norge sin betydning i denne viktige endringstiden. Med slaget i Hafrsfjord hadde Sørvest-Norge en avgjørende rolle i rikssamlingen. Vi ser dessuten at folk fra denne delen av Norge deltok som sentrale aktører internasjonalt og kan dermed ha påvirket de kompliserte endringsprosessene som pågikk i Nord-Europa. Betydningen av de tunge politiske miljøene som fantes i Rogaland før slaget i Hafrsfjord, må også framheves. Områdets betydning i tiden før var uten tvil sterkt medvirkende til at det store slaget fant sted nettopp her.

Sørvest-Norge sin politiske rolle i eldre historie har åpenbart vært veldig viktig og må regnes om undervurdert. Noe forskning er allerede gjennomført. De mektige politiske miljøene tilknyttet Avaldsnes på Karmøy har blitt utforsket gjennom mange år, og nye studier om sagaene har funnet sted. Med ny forskning rundt slaget i Hafrsfjord og den politiske endringsprosessen dette var en del av, vil vi kunne komme mye lenger i forståelsen av områdets politiske nøkkelrolle i eldre norsk historie.

Et nasjonalt ikon med behov for ny forskning

Slaget i Hafrsfjord og Harald Hårfagres rikssamling har hatt en helt spesiell betydning i nordmenns bevissthet. På 1800-tallet ble Hafrsfjord og rikssamlingen brukt i

nasjonsbyggingen for å legitimere Norge som en selvstendig stat. Slaget ble den fremste byggesteinen i nasjonsbyggingen. Det dreidde seg om intet mindre enn selve symbolet på nasjonens fødsel. Navnet Hafrsfjord og årstallet 872 ble innprentet i alle skolebarn. Slagets rolle i norsk historie gjorde Hafrsfjord til et nasjonalt ikon på linje med Eidsvoll og Stiklestad.

Når vi nå går i gang med ny utforskning av dette nasjonale ikonet, gjør vi det med ydmykhet og respekt for den betydning det har for folk flest i Norge. Samtidig ser vi at behovet for ny kunnskap om denne skjellsettende hendelsen i norsk historie er stort. Slaget og rikssamlingen er tidligere blitt tolket innenfor nasjonale rammer som har skapt kunstige begrensninger for forskningen. Vi ønsker å sette disse hendelsene inn i en nordvest-europeisk kontekst og se de i sammenheng med andre grunnleggende utviklingstrekk i perioden.

DELPROSJEKT 1: FORPROSJEKTET

Mål og organisering av forprosjektet i Delprosjekt 1

MUST har ansvaret for Delprosjekt 1 og har gjennomført forprosjektet. I målene for forprosjektet ble det lagt vekt på at: «De marinarkeologiske søkene i Delprosjekt 1 er et langsiktig og teknisk krevende nybrottsarbeid. Delprosjekt 1 er derfor delt opp i flere faser for å kunne dra nytte av

erfaring og resultater oppnådd underveis».¹¹ Det ble dermed vedtatt at det skulle gjennomføres et forprosjekt for å legge grunnlaget for videreføring av prosjektet. Resultatene fra forprosjektet og «de innledende marinarkeologiske søkene vil danne grunnlaget for å formulere målsetningene og metodevalgene for det videre arbeidet med Delprosjekt 1...».¹² Forprosjektet hadde følgende mål:

- Definere prosjektet mer detaljert
- Oppsummere kunnskapsstatus for søketeknikker etter slagsteder internasjonalt
- Oppnå en oversikt over kunnskapsstatus og hovedlinjene i eldre forskning om slaget i Hafrsfjord og dets historiske rolle
- Få en oversikt over forskningstatus internasjonalt om slagsteder fra vikingtid og slagenes politiske ringvirkninger
- Gjennomgå arkiv og eldre topografisk litteratur for å få oversikt over tapte og eksisterende arkeologiske funn i Hafrsfjord-området, særlig med tanke på maritime kulturminner som kan relateres til slaget
- Utvikle en strategi for hvordan en kan oppnå ny kunnskap basert på analyser av de kilder til slaget som allerede er kjent
- Delta i den organisatoriske oppbyggingen av hovedprosjektet

¹¹ Notat fra Museum Stavanger – Stavanger maritime museum samt søknad til Sparebankstiftelsen SR-Bank 02.04.2013.

¹² Samme

- Hafrsfjord 872 sammen med samarbeidspartnerne
- Kartlegge det undervannsteknologiske miljøet i regionen for å finne kompetanse innen elektronisk kartlegging av sjøbunnen
 - Gjennomføre elektroniske kartlegginger
 - Gjennomføre innledende marinarkeologiske søk for å teste kvaliteten på de elektroniske søkemethodene
 - Gjennomføre befaringer i strandsonen med tanke på maritime kulturminner som kan relateres til slaget
 - Skrive rapport
 - Definere neste fase i prosjektet og presentere den i form av en prosjektbeskrivelse

Gjennomførte arbeidsoppgaver i forprosjektet

Organisatorisk oppbygging

I forprosjektet ble Hafrsfjord 872 bygget opp organisatorisk. MUST deltok i oppbyggingen i samarbeid med de tre samarbeidspartnerne Arkeologisk museum, Universitet i Stavanger, HF fakultetet, Universitetet i Stavanger og Jærmuseet. Organisasjonen er bygd opp og avventes formalisert om prosjektet videreføres i fase 2. Det ble etablert to nivåer i organisasjonen av selve Hafrsfjord 872, direktørgruppen med samarbeidspartnerne som har jevnlig møter samt en arbeidsgruppe på prosjektnivå som har møter etter behov for å forberede spesifikke saker. Direktørgruppen har hatt syv møter, arbeidsgruppen et større

antall møter. Parallelt ble organisasjonen til Delprosjekt 1 bygd opp internt hos Museum Stavanger – Stavanger maritime museum.

Oversikt over kunnskapsstatus og utarbeiding av forslag til ny forskning Eksisterende kilder til slaget i Hafrsfjord og selve stedet ble gjennomgått. Dette inkluderte søk i arkiv, eldre geografisk-topografiske beskrivelser, skriftlige kilder som sagaer og skaldedikt, samt relevante samtidskilder internasjonalt, arkeologiske funnoversikter av både eksisterende og tapte funn og relevant nyere tids informasjon som eiendomsforhold og veier. En gjennomgang av tidligere forskning om slaget og dets historiske betydning la grunnlag for å definere kunnskapsstatus og utvikle en strategi for å oppnå ny kunnskap. Internasjonal forskning angående betydningen av slag og undersøkelser av slagsteder, ble også studert. På grunnlag av foregående kunne forslag til nye forskningsprosjekter med potensiale for mer kunnskap om slaget og dets historiske rolle formuleres. (Se hovedoppgave 2 for en gjennomgang av forskningsstrategi og forslag om nye forskningsoppgaver. Se også vedlegg 1 for en oversikt over et utvalg arkeologiske funn i Hafrsfjordområdet, som det vil bli lagt vekt på i det videre arbeidet). Delprosjekt 1: Forprosjektet fravek noe fra de opprinnelige planene på dette punktet da det viste seg at potensialet for ny kunnskap basert på nye analyser av de eksisterende kildene var bedre enn antatt tidligere. Denne delen ble dermed større enn først estimert.

Befaringer

Det ble gjort flere befaringer i området rundt Hafrsfjord som ledd i arbeidet med å få en

oversikt over de arkeologiske funnene i strandsonen. Noen av befaringsene fant sted sammen med prosjektleder for forprosjektet hos AM, andre ble gjennomført av Delprosjekt 1 sine folk.

Kartlegging av sjøbunnen i Hafrsfjord

Den vanlige søkemetoden for leting etter arkeologiske funn under vann, svømmedykking med visuell inspeksjon av sjøbunnen, ble allerede i utgangspunktet sett bort fra som søkemetode alene. I Hafrsfjord vil funn med stor sannsynlighet være best bevart der det er mye mudder, og i dypere områder der vannet har et lavt oksygeninnhold. Området er også svært stort. Eventuelle funn vil ofte ikke være synlige på overflaten. Derfor måtte elektroniske søkemetoder bli tatt i bruk. Ulike former for fjernstyrt hydroakustisk utstyr som «ser» ned i muddret og ikke involverer dykkere, vil derfor ofte være de mest effektive metodene i søkefasen. Dette er også ikke-destruktive metoder, som ikke skader kulturminner. Ingen av disse metodene kan skille mellom arkeologiske funn og tilfeldig søppel. Marinarkeologene må gjennomføre dykk på anomalier med potensial for å verifisere eventuelle funn. Det finnes ulike metoder for søk, noen er velprøvde, andre vil være nye og eksperimentelle. Alle metodene har både styrker og svakheter, derfor vil en kombinasjon av metoder bli tatt i bruk.

Regionens undervannsteknologiske miljø ble gjennomgått for å finne kompetanse innen elektroniske søkemetoder under vann. Det ble

søkt etter kompetanse i de søkemetoder som anbefales av UNESCO for søk etter kulturminner under vann: sidesøkende sonar, bunnpenetrerende ekkolodd og multistråle ekkolodd.¹³

Det lyktes å finne den nødvendige kompetanse og utstyr hos Kartverket sjødivisjonen, som gikk inn i forprosjektet som en offisiell samarbeidspartner. En samarbeidsavtale ble inngått. Kartverket sjødivisjonen gjennomførte kartlegginger av sjøbunnen i Hafrsfjord med et oppgradert multistråle ekkolodd, et enkeltstråle ekkolodd, samt kartlegging med LiDAR skanning både på land og ned til ca. 10m under vann. Dette ble utført med helt nytt eller oppgradert utstyr og ble gjort med en av de nye spesialbygde sjømålingsbåtene. LiDAR skanningen ble gjennomført fra fly. Dette var det siste i teknisk utstyr og de fremste som finnes i dag. De brukte frekvenser som er best egnet for å lokalisere arkeologiske funn. Undersøkelsene ble gjennomført i løpet av en uke i slutten av april 2014. LiDAR skanning under vann er eksperimentelt. Det har ikke vært brukt under vann i Norge før og er som søkemetode under utprøving. For en mer detaljert presentasjon av disse søkemetodene og vurderingene av dem, se under Hovedoppgave 1.

¹³ *Manual for Activities directed at Underwater Cultural Heritage*, ed. by Thijs J. Maarleveld, Ulrike Guérin and Barbara Egger. UNESCO, 2013.

Kartverket sjødivisjonen gjennomførte kartlegginger med:

1. Det siste oppgraderte multistråle ekkoloddet¹⁴ med en av de nye spesialbygde båtene,¹⁵ «Lomvi». Følgende områder ble kartlagt: Hele indre deler av Hafrsfjord unntatt de deler som var så grunne at kartlegging ikke var mulig. Se oversikt fig. 2.
2. Enkeltstråle ekkolodd¹⁶ med samme båt. Samme område som over, men begrenset til profiler direkte under der båten gikk.

¹⁴ Dette er EM 2040 Multibeam Echosounder levert av Kongsberg. «This is the first system to bring the advanced features of deep water multibeam to the near bottom sounding environment. The basic EM 2040 has four units, a transmit transducer, a receive transducer, a processing unit, and a workstation. For completeness, data input from a motion sensor and a positioning system is required, as is the sound speed profile of the water column between the transducers and the bottom. Typical applications of the multibeam echosounder is: Mapping of harbours, inland waterways and shipping channels with critical keel clearance. Inspection of underwater infrastructure. Detection and mapping of debris and other underwater objects. Detailed surveys related to underwater construction work or dredging. Environmental seabed and habitat mapping». Informasjon fra: Kongsberg Maritime.

¹⁵ «Lomvi» er en av de helt nye båtene som er bygget spesielt for sjømåling. Det ble tatt utgangspunkt i sjømåling og bygget båten rundt multistråle ekkoloddet. Det er noe helt nytt å bygge opp en sjømålingsplattform helt fra bunnen av. Multistråle ekkoloddet befinner seg under båten. Dette utstyret skal gjøre det mulig å høste renere data som igjen fører til mindre etterprosessering, mer data per kvadratmeter og høyere sjømålingshastighet. Informasjon fra Kartverket sjødivisjonen.

¹⁶ Samme

¹⁷ Teknisk informasjon om LiDAR Bathymetry brukt under skanning under vann i Hafrsfjord: Bathymetry LiDAR Systems operate in a manner similar to their Airborne LiDAR Mapping counterpart, with one

3. Siste generasjon LiDAR teknologi med skanninger fra fly med både land- og undervannskanninger.¹⁷ Se oversikt fig. 3.

notable exception. Bathymetric systems transmit two light waves, one in the infrared and one in the green spectrum, and are capable of detecting two returns that delineate the water surface and seabed. The infrared band is quickly absorbed and is therefore used to detect the water surface, while the green band is used as the optimum color to achieve maximum penetration in shallow water. LiDAR bathymetry systems operate at a much slower rate, currently around 1000 soundings per second, due to the need to generate a much longer laser pulse and higher power requirements. ALB mapping can be conducted in clear water in depths up to 50m. This is a function of water clarity and will decrease with increased water turbidity. ALB systems are generally flown from fixed or rotary wing aircraft, due to their size, weight and power requirements. Because of the increased energy required to penetrate the denser medium of water, ALB systems operate at a much slower scan rate than terrestrial systems. Because a short laser pulse would be scattered in the water column, bathymetry systems must use a much longer pulse. This is typically on the order of 250 nanoseconds as opposed to 10 nanoseconds for a topographic system. The pulse is generated as a digital waveform, making it easier to detect the smallest variances in the returns, including those perturbations in the water column. The infrared band is quickly absorbed and therefore used to detect the water surface. The green band is used as the optimum color to achieve maximum penetration in shallow water. Informasjon fra Fuego Pelagos, inc. tilveiebrakt av Kartverket sjødivisjonen.

Fig. 1 Kartverket sjødivisjonen i gang med kartleggingen med multistråle ekkolodd i Hafrsfjord, hydrograf Atle Lagestrand, Kartverket sjødivisjonen. Foto: Arild Eskeland, NRK Rogaland.

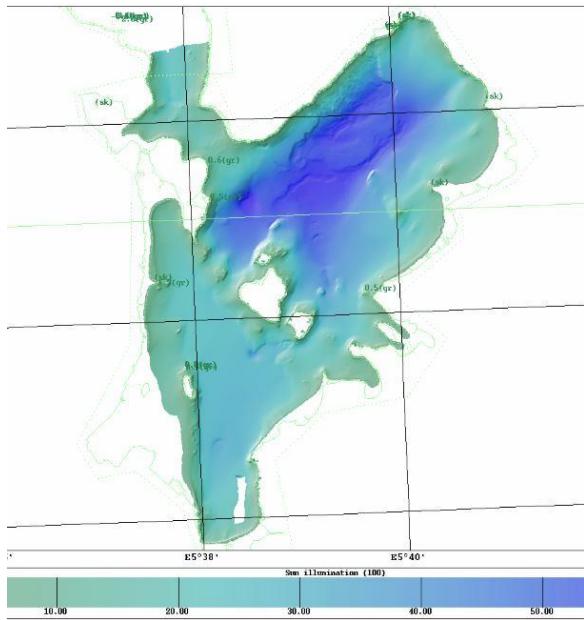

Fig. 2. De deler av Hafrsfjord som ble kartlagt med multistråle ekkolodd og enkeltstråle ekkolodd. De grunneste områdene er ikke kartlagt med multistråle ekkolodd, men er med i LiDAR skanningene. Se fig. 3 Copyright: Kartverket sjødivisjonen

En viktig del av Kartverket sjødivisjonen sitt arbeid var utprøving av de best egnede metodene for dataforvaltning. Da mengden data som ble hentet inn er enorm, ønsket

Kartverket å prøve ut metoder for best mulig bearbeiding og lagring av den informasjon som er relevant for forskningen på og forvaltningen av arkeologiske funn under vann.

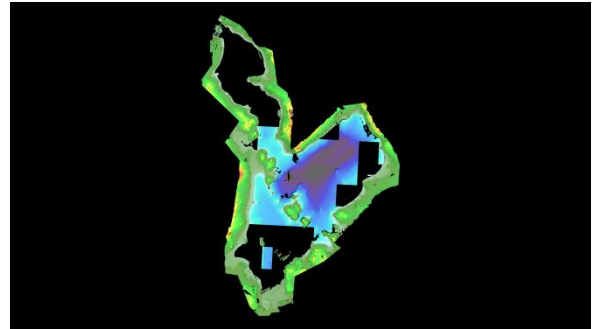

Fig. 3 De deler av Hafrsfjord som ble LiDAR skannet under vann og på land. Kilde: NIRAS/AHM i samarbeid med Kartverket sjødivisjonen.

Fig. 4 LiDAR dataene leveres av danske NIRAS og Airborne Hydro Mapping (AHM) i samarbeid med Kartverket sjødivisjonen. Kartleggingen gjøres fra fly, her ved Frank Steinbacker fra AHM. Foto: Øyvind Tappel, Kartverket sjødivisjonen.

Materialet fra kartleggingene var per høst 2014 under bearbeidelse hos Kartverket sjødivisjonen. Da kartleggingsmetodene var nye, er prosesseringen av dataene et nybrottsarbeid, som må regnes som forskning. Delprosjekt 1: Forprosjektet fravek

fra de opprinnelige planene på dette punktet. Det ble innledningsvis foreslått å bruke kartlegginger som allerede forelå. Det ble imidlertid erkjent at disse hadde blitt prosessert på måter som gjorde dem uegnet for arkeologiske søk. De anomalier som kunne ha vært arkeologiske funn, var rensket vekk fra dette materialet. Da det også ble konkludert at det nå fantes bedre teknologi enn den som var blitt brukt tidligere, ble det besluttet å gjennomføre kartlegginger på nytt. Dette ble også gjort, denne gang med oppgradert utstyr og helt ny teknologi som ikke var blitt brukt på denne måten tidligere. Dataene herfra vil bli prosessert på måter som er best egnet til å fange opp arkeologiske funn. Dette er pågående arbeid hos Kartverket sjødivisjonen.

Fig. 6 Kartverket sjødivisjonen i gang med kartleggingen i Hafrsfjord. Foto: Arild Eskeland, NRK Rogaland.

Det ble inngått avtale med frivillige, særlig Tor Arthur Andreassen, om testing av de etablerte elektroniske søkemetodene, sidesøkende sonar og bunnpenetrerende ekkolodd, under de spesifikke forholdene i Hafrsfjord. Testene foregikk som tilleggsarbeid under de marinarkeologiske dykkene. Det ble gjennomført elektroniske

søk med disse metodene i mindre utvalgte deler av Hafrsfjord. Metodene er godt utprøvd og mye brukt for å finne kulturminner under vann. Sidesøkende sonar vil registrere høydeforskjeller på bunnoverflaten, både naturlige, som fjell, og det som kan være arkeologiske funn. Bunnpenetrerende ekkolodd er en innarbeidet metode og mye brukt i søk etter kulturminner under vann. Ekkolodd kan gi god kartlegging av sjøbunnen. Det er egnet til å søke etter skipsvrak som stikker opp av muddret. Men de fleste arkeologiske funn i Hafrsfjord vil sannsynligvis ikke være synlige på overflaten. Bunnpenetrerende ekkolodd kan se et lite stykke ned i sjøbunnen og skille ut fremmedelementer som for eksempel skipsvrak eller røyser med ballast. En styrke ved metoden er at den trenger ned i mudder, noe som er viktig i Hafrsfjord, da det som ligger nede i mudder sannsynligvis er vesentlig bedre bevart.

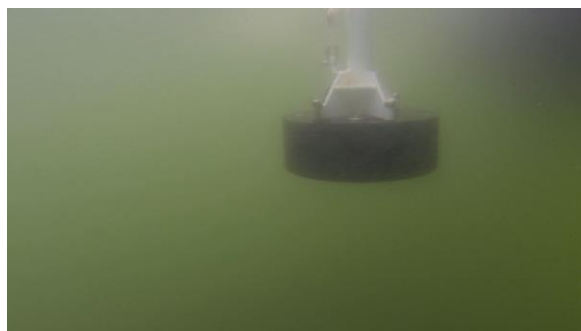

Fig. 7 Multistråle ekkoloddet under båten. Foto: Arild Eskeland, NRK Rogaland.

Endre Elvestad i gang med de marinarkeologiske dykkene i Hafrsfjord. Foto: Jon Ingemundsen, Stavanger Aftenblad.

Metoden brukes primært for å lokalisere kulturminner av en viss størrelse, som skip, peler etter seilsperringer og ballastrøyser. Det foregår i dag en diskusjon om det siste oppgraderte utstyret klarer et høyere nivå av nøyaktighet. De veletablerte metodene er utprøvd og velegnet, men fanger ikke opp små gjenstander, som våpen. Det ser ut til at det nye utstyret som Kartverket sjødivisjonen har tatt i bruk, vil kunne fange opp også helt små gjenstander, kanskje ned til 20-30cm. Dette vil i hovedsak være ting som stikker opp av mudderet, eller som ligger i det løse mudderet øverst. Dette detaljnivået er enormt arbeidskrevende å prosessere.

Fig. 8 Endre Elvestad følger med på enkeltstråle ekkoloddet under Kartverket sjødivisjonens kartlegginger i Hafrsfjord. Multistråle ekkoloddet til høyre. Foto: Arild Eskeland, NRK Rogaland.

Marinarkeologiske undersøkelser

Det ble gjennomført ca. 2 uker med marinarkeologiske dykkinger på steder med potensial for funn oppdaget i de elektroniske kartleggingene. Områdene ble valgt ut basert på observasjoner gjort under selve kartleggingene i båten, da de prosesserte dataene ikke forelå ferdige under forprosjektet. De bildene som forelå da, var dermed helt uprosesserte, og av et langt dårligere detaljnivå enn de ferdige dataene vil ha. Dykkene ble primært gjort for å kontrollere kvaliteten til de elektroniske søkemethodene. Se under Hovedoppgave 1 for en nærmere beskrivelse av dykkene og resultatene av dem. Delprosjekt 1: Forprosjektet fravek noe fra de opprinnelige planene på dette punktet. På grunn av en langvarig sykemelding og at de prosesserte dataene fra kartleggingene ikke forelå under forprosjektet, ble denne delen noe mindre enn forventet.

Fig. 9. Endre Elvestad og Tor Arthur Andreassen under de marinarkeologiske undersøkelsene på Joa i Hafrsfjord. Foto: Jon Ingemundsen, Stavanger Aftenblad.

Formidling gjennom massemedier

Det ble holdt fortløpende og god kommunikasjon med journalister, som viste stor interesse for tiltakene i sjøen. Stavanger Aftenblad, NRK og TV Vest fulgte prosjektet fortløpende. Følgende medieoppslag er registrert:

- Stavanger Aftenblad, *La oss satse i Hafrsfjord*, kronikk skrevet av prosjektets folk 29.01.2013
- Stavanger Aftenblad, *Arkeologene starter jakta på slaget i Hafrsfjord*, artikkel inkludert forsiden 06.06.2013
- Stavanger Aftenblad, *Ny Hafrsfjord-forskning er begynnelsen på noe stort*, artikkel 07.06.2013
- NRK Dagsrevyen, fjernsynsinnslag 30.04.2014
- NRK Rogaland Regionale nyheter, fjernsynsinnslag 30.04.2014 samt nettpresentasjon over flere dager
- Stavanger Aftenblad, *Historiebøkene vil bli skrevet om*, artikkel 30.04.2014

på nettsiden og artikkel 02.05.2014 i papirutgaven

- TV Vest, fjernsynsinnslag 30.04.2014
- NRK Rogaland Lokalnyheter, radioinnslag 07.05.2014
- Stavanger Aftenblad, *Kan ha vært en handelsbrygge ved Joa*, artikkel 19.05.2014 samt artikkel og filminnslag på nettutgaven
- Stavanger Aftenblad, *Skattejakt på flyplassen*, artikkel i papirutgaven 18.09.2014 samt på nettutgaven 17.09.2014
- NRK Rogaland, *Her får flypassasjerene historieundervisning*. Artikkel på nettsiden 17.09.2014 og 18.09.2014
- NRK Rogaland, radio, Distriktsendinger, innslag 17.09.2014
- Kartverket sjødivisjonen gjennomførte egne formidlingstiltak i mediene, bl.a. et innslag i TV Vest og artikkel i eget fagmagasin

Faksimile Stavanger Aftenblad, 7.juni 2013.

Fig. 10 Artikler fra Stavanger Aftenblad sin dekning av prosjektet.

Filmdokumentasjon

Det ble gjennomført samtaler med to filmselskaper som ønsket å filme prosjektet, med mål å lage et dokumentarprogram for fjernsyn. Møter med de to selskapene har funnet sted, og begge har sendt skriftlige presentasjoner av sine forslag. Ulike andre alternativer for å oppnå filmdokumentasjon av prosjektet ble også vurdert. Et alternativ er at prosjektet selv gjennomfører filming under vann ved å engasjere en spesialist på dette feltet. Med en slik løsning ville undervannsoptak tilhøre prosjektet og fritt kunne brukes til utstillinger og andre formidlingstiltak. En formalisert avtale om filming inngås om fase 2 vedtas. NRK, TV Vest og Stavanger Aftenblad filmet alle under Kartverket sjødivisjonen sine kartlegginger og ved de marinarkeologiske dykkene. Dermed eksisterer det allerede et ganske stort filmmateriale, som kan utvikles videre

sammen med nye opptak under en eventuell videreføring av prosjektet.

Foredrag

12.02.2014 Arnfrid Opedal, *Vikingen i nasjonens identitet*, omhandler slaget i Hafrsfjord sin rolle i nasjonsbyggingen på 1800-tallet. Foredrag på Stavanger maritime museum i forbindelse med Grunnlovsjubileet.

18.02.2014 Arnfrid Opedal og Endre Elvestad, *Slaget i Hafrsfjord og den første statsdannelsen*, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger, Tirsdagsforedragene.

20.03.2014 Arnfrid Opedal, *Slaget i Hafrsfjord og Rikssamlingens rolle i norsk identitetsbygging på 1800-tallet*. Karmsund museum/Haugalandsmuseene.

12.06.2014 Endre Elvestad, *Hafrsfjord 872*, Hafrsfjordkaupangen 2014.

17.10.2014 Endre Elvestad, *Vikingene i Hafrsfjord*. Museumsnatt 2014 ved Stavanger museum, fire foredrag.

Artikler

Arnfrid Opedal og Endre Elvestad, Et forskningsprosjekt om slaget i Hafrsfjord. Fra haug ok heiðni 4 – 2014, s. 26-31.

Andre formidlingstiltak

17.09.2014 Endre Elvestad, Bitten Bakke og Arnfrid Opedal, Forsker ved gaten. Stand med informasjon om Hafrsfjord 872 i forbindelse med *Forskingsdagene 2014*. Et samarbeid med Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.

20.09.2014 Endre Elvestad og Arnfrid Opedal. Forskningstorget i Stavanger. Stand med informasjon om Hafrsfjord 872: Delprosjekt 1 på Forskningstorget på

Domkirkeklassen i forbindelse med *Forskningsdagene 2014*.

Endre Elvestad, 26.09.2014, «Forsker til lunsj» arrangement for lærerne på Gosen skole i forbindelse med *Forskningsdagene 2014*.

Seminar

25. mars 2014 kl. 12.15 – 15.45 ble det avholdt et internt fagseminar på Arkeologisk museum i nært samarbeid med AM sitt tilsvarende forprosjektarbeid knyttet til Hafrsfjord 872. Målet med seminaret var å få en oversikt over hva som finnes av eksisterende kunnskap i fagmiljøet, for på best mulig måte å kunne velge strategier med sikte på å oppnå ny kunnskap. Da prosjektlederne både hos MUST og hos AM hadde presentert sitt arbeid tidligere (se liste med foredrag), deltok ikke disse med innlegg under dette seminaret. Programmet var følgende:

Helge Sørheim, Arkeologisk museum, UiS, Velkommen

Torgrim Titlestad, UiS, Innledning og bakgrunnen for prosjektet – 20 min presentasjon og 10 min diskusjon

Mari Høgestøl, Arkeologisk museum, UiS, Erfaringer fra AM sine tidligere undersøkelser i området – 5 min presentasjon og 10 min diskusjon

Olle Hemdorff, Arkeologisk museum, UiS, Erfaringer fra AM sine tidligere undersøkelser i området – 5 min presentasjon og 10 min diskusjon

Helge Sørheim, Arkeologisk museum, UiS, Vikingtidsgraver fra Revheim, Sørå Bråde – 5 min presentasjon og 10 min diskusjon

Theo Gil, Arkeologisk museum, UiS, En mulig handelsplass på Sola – 5 min presentasjon og 10 min diskusjon

Trond Meling, Arkeologisk museum, UiS, Utgravningene i Sømmevågen – 5 min presentasjon og 10 min diskusjon

Arild Skjæveland Vivås, Rogaland fylkeskommune, Arbeidet med Transportkorridor Vest – 5 min presentasjon og 10 min diskusjon

Lisbeth Prøsch-Danielsen, Arkeologisk museum, UiS, Undersøkelser av strandlinjekurver og sandflukt i området – 5 min presentasjon og 10 minutter diskusjon

John Kvanli, Rygene detektorklubb, Erfaringene fra detektorundersøkelsene i området samt videre planer – 5 min presentasjon og 10 minutter diskusjon

Tor Arthur Andreassen, Erfaringer fra tidligere søk i sjøen – 5 min presentasjon og 10 min diskusjon

Dette seminaret viste seg å være svært fruktbart. Kunnskapen som de arkeologiske utgravningene og registreringene i Hafrsfjord-området har frambragt gjennom flere tiår, ble oppsummert og vurdert potensialet ved. Materialet er omfattende. Flere synspunkter som kom fram under seminaret, ble lagt til grunn for forskningsoppgaver foreslått i det videre arbeidet med Hafrsfjord 872 (se

hovedoppgave 2: Bokpublikasjon om slaget i Hafrsfjord).

FORSLAG OM VIDEREFØRING AV DELPROSJEKT 1

Begrunnelse for å foreslå en videreføring

Avgjørende oppgaver i forprosjektet var å få avklart om søk etter slagstedet kunne regnes som teknisk mulig, og om det var mulig å oppnå mer kunnskap om slaget i Hafrsfjord ved hjelp av nye analyser av de eksisterende kildene. Viktige observasjoner som utgjør forutsetninger for at det nå foreslås å videreføre prosjektet i fase 2, er følgende:

- En gjennomgang av de skriftlige kildene om slaget viser at de er mange, de er entydige når det gjelder hvor slaget sto, at det var et viktig slag og svært stort i forhold til andre slag i sin samtid. Det antas derfor som sikkert nok at et stort slag sto i Hafrsfjord i vikingtid, til å kunne foreslå en utvidelse av prosjektet.
- Forprosjektet fant at den eldre forskningen om slaget viste et klart behov for en fornyet innfallsvinkel med vekt på tverrfaglige og internasjonale perspektiver.
- I arbeidet med å gå gjennom kildene utviklet forprosjektet strategier med sikte på å oppnå ny kunnskap om slaget. Disse strategiene er vitenskapelig viktige, internasjonalt faglig interessante og svært realistiske å gjennomføre.
- Resultatene fra Hafrsfjord 872 har et stort publikum både i Norge og i utlandet. Det dreier seg om et svært aktuelt stoff, som treffer tidsånden.
- Prosjektet er allerede etablert som et kjent fenomen regionalt og også delvis nasjonalt gjennom en omfattende medieomtale. Interessen for prosjektet blant folk flest er stor, og det blir møtt med en bemerkelsesverdig velvilje og hjelpsomhet.
- De tekniske løsningene som samarbeidet med Kartverket sjødivisjonen har gjort tilgjengelige for prosjektet, fungerer betydelig bedre enn tidligere teknologi. Det betyr at realismen i søkene etter slagsteder er langt bedre enn før. Dette er av grunnleggende betydning, uten høy kvalitet på kartleggingene er ikke fase 2 teknisk mulig.
- Det lykkes å gjennomføre de avgjørende viktige kartleggingene av bunnen av Hafrsfjord i forprosjektet. Dataene er ennå ikke ferdig prosessert, men de grunnleggende dataene fase 2 trenger er dermed på plass.
- Sannsynligheten for å gjøre funn fra slaget øker på grunn av de eksepsjonelle bevaringsforholdene i fjorden. Særlig nede i mudderet er funnforholdene helt spesielle, og det kan forventes å gjøre funn av gjenstander innen alle materialkategorier. Dette inkluderer materialer som så godt som alltid ellers går tapt, som tre, tekstiler, lær

og bein. Jevnt over er mudderlaget så dypt, at det også kan dekke over store gjenstander som skip.

Hovedoppgave 1: Søk etter slagstedet i Hafrsfjord

Vurdering av bevaringsforholdene i Hafrsfjord

Særlig i de indre deler av Hafrsfjord er det dypt, mye mudder og vann med lite oksygen. Her er det også lite strøm. Disse faktorene sannsynliggjør at det er svært gode bevaringsforhold for arkeologiske funn, også skipsvrak. Forskningen har vist at såkalte «terskelfjorder», der utløpet er mye grunnere enn fjorden ellers, som Hafrsfjord, kan ha stort potensiale for vel bevarte skip og andre gjenstander. I slike fjorder går utskiftingen av vann i de dypere sonene langsommere og begrenser tilgangen av oksygen. Dybdene i det indre fjordbassenget varierer mellom 30 og 65 meter. Det ytre bassenget er grunnere med størst dybde på 21 meter. I utløpet ligger en terskel hvor dybden ikke er større enn 4,5 meter. Disse forholdene gjør at vannutskiftingen i fjorden er liten, og at oksygeninnholdet er svært lavt. Det lave oksygeninnholdet gir gode bevaringsforhold for organisk materiale som treverk, tekstiler, lær og bein. På dybder under ca. 2 meter er sjøbunnen dekket av mudder. Mudder inneholder lite eller ikke noe oksygen, og det gir god beskyttelse mot bakteriell og mekanisk nedbryting av organisk materiale. Det har også vist seg at slike forhold kan være gunstige for bevaring av metaller. Siden bunnvannet i Hafrsfjord inneholder svært lite

oksygen, og til tider er oksygenfritt, er sannsynligheten liten for pælemark, som utgjør den største trusselen mot treverk i sjøvann.

Samtidig gjør disse forholdene arkeologiske undersøkelser til en utfordring. Det er svært sannsynlig at arkeologisk materiale som skip og våpen er dekket av mudder. Ut fra erfaringer andre steder ser det ut til at mudderet vokser med ca. 70 cm på 1000 år. Det er derfor sannsynlig at ting som har havnet på bunnen i vikingtiden, er dekket av mudder med en tykkelse på mellom 0,5 og 1 meter. På den andre siden kan det også være synlige ting på overflaten. Skipsvrak blir ofte liggende delvis dekket av mudder, slik at en eller begge skipssider stikker opp over bunnen. I Rogaland er det funnet to middelaldervrak. Det ene på Avaldsnes er datert til ca. 1380, og det andre på Fogn til ca. 1250. Begge vrakene var synlige på bunnoverflaten. Siden det er lite pælemark i Hafrsfjord kan gamle skip også her være synlige over mudderet.

Vurdering av de gjennomførte tiltakene
Søk etter slagstedet i Hafrsfjord skal gjennomføres med hjelp av resultatene fra de elektroniske kartleggingene av sjøbunnen i kombinasjon med marin arkeologiske søk. Kartleggingene av sjøbunnen ble som nevnt gjennomført i forprosjektet av samarbeidspartner Kartverket sjødivisjonen.

En hovedkonklusjon er at de tekniske løsningene benyttet under forprosjektet, er langt bedre enn den teknologien som var tilgjengelig tidligere. Multistråle ekkoloddet

ser ut til å kunne fange opp gjenstander ned til 20-30 cm. Dette er vurderinger som fortsatt pågår. Multistråle ekkoloddet penetrerer normalt ikke sjøbunnen, men kartlegger bunnoverflaten. Imidlertid er sedimentene i Hafrsfjord så løse at ekkoloddet trenger ned i bunnen, og kan avdekke objekter som er dekket av mudder. Innledende resultater viser at multistråle ekkoloddet trenger minimum 50cm ned i mudderet (se figur 15). Multistråle ekkoloddet har en svært høy oppløsning og kan kartlegge sjøbunnen med et detaljnivå på 5 cm på 20 meter.

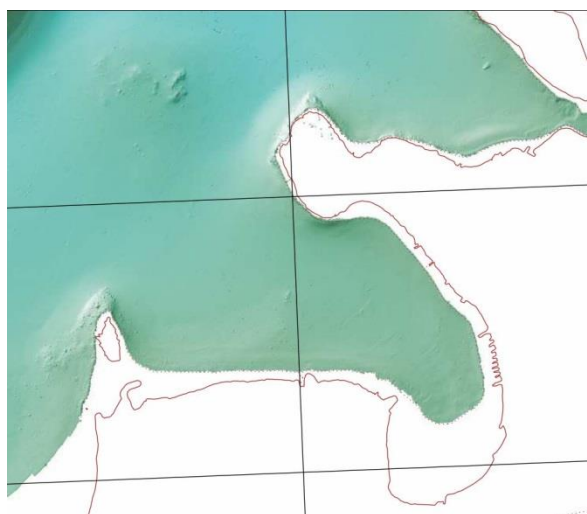

Fig. 11 Utsnitt fra kartleggingen med multistråle ekkolodd ved Ytraberget. Kartene har ennå lav oppløsning og er ikke dekkende for hvordan de kommer til å se ut til slutt. Se også vedlegg 3 for samme område kartlagt med LiDAR skanning over og under vann. Copyright: Kartverket sjødivisjonen.

Enkeltstråle ekkoloddet går dypere ned og tilveiebringer profiler av sjøbunnen i stedet for kartlegging av flater som multistråle ekkoloddet. Det kan benyttes for å avdekke objekter som er dekket av mudder dypt nede.

Enkeltstråle ekkoloddet kan fange opp observasjoner hele veien gjennom mudderet og ned i undergrunnen. Dette vil primært være større gjenstander eller strukturer. Enkeltstråle ekkoloddet dokumenterer ikke hele bunnen, men profiler med ujevn avstand.

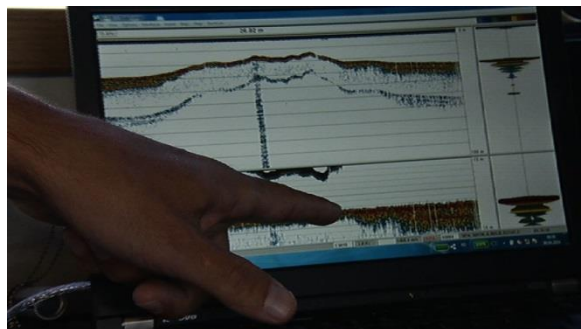

Fig. 12 Profil av sjøbunnen i Hafrsfjord fra enkeltstråle ekkoloddet. Foto: Arild Eskeland, NRK Rogaland.

LiDAR undervannsskanning er en helt ny eksperimentell søkemetode, som ikke er blitt brukt til søk etter kulturminner under vann i Norge tidligere. Det er utfordrende å sjømåle med båt i de grunne områdene og det blir stående igjen en glipe mellom sjø og land. Med luftbåren, siste generasjon LiDAR som kartlegger både på land og under vann oppnås en sømløs innsamling av data. Foreløpige resultat indikerer at det ble oppnådd undervannsskanninger ned til ca. 5-10 meter. Da det ble gjennomført skanninger på land samtidig, foreligger det derfor data fra både sjø og land som kan samkjøres. LiDAR skanning har en nøyaktighet på ca. 25 til 40 cm på horisontalplanet og 15 til 20 cm på det vertikale. Vanligvis brukes en oppløsning på 5 til 10 punkter per m². LiDAR skanning gir en ekstremt detaljert bilde av landskapet under vann. Metoden er under utprøving, det er mest sannsynlig at den i hovedsak finner

det som stikker opp av mudderet. Med da vil metoden fange opp selv helt små gjenstander. Metoden har også et stort formidlingspotensiale for et bredt publikum. Kartverket disponerer dessuten data fra LiDAR skanning over vann på land rundt Hafrsfjord. LiDAR på land er en veletablert metode for landskapskartlegging i Norge. Metoden kan i hovedsak fange opp større strukturer. At sjø/land data samkjøres er noe helt nytt og kan ha et stort potensial til å finne helt nye arkeologiske strukturer. I fase 2 kan informasjonen fra skanningene over og under vann settes sammen og gi en helt ny kilde til søk i vannkanten og de påfølgende 5-10 meterne under vann. Dette har potensiale til å gi informasjon om lite synlige strukturer i overgangen mellom sjø og land, som nausttuffer uten steinvegger, drag og båttopprekk, samt finne nausttuffer som er helt ødelagt på land, men som kan påvises gjennom ryddede områder under vann.

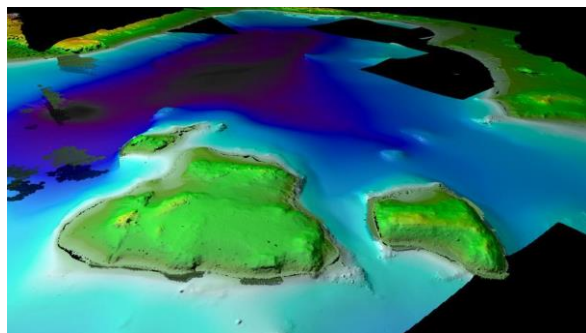

Fig. 13 LiDAR skanning fra Somsøyene i Hafrsfjord, både over og under vann. Dette er materiale under bearbeidelse og har ennå lav oppløsning. Dette viser også nytten av skanningene i områder med tett skog. Kilde: NIRAS/AHM i samarbeid med Kartverket sjødivisjonen. Se også vedlegg 2 fra Hagaøya og vedlegg 3 fra Ytraberget i Hafrsfjord.

Lykkes dette forsøket, vil det kunne ha en vesentlig overføringsverdi for kulturminnevernet i Norge. Metoden kan også vise seg å ha potensiale til å bidra til en bedre arealforvaltning og miljøovervåking.

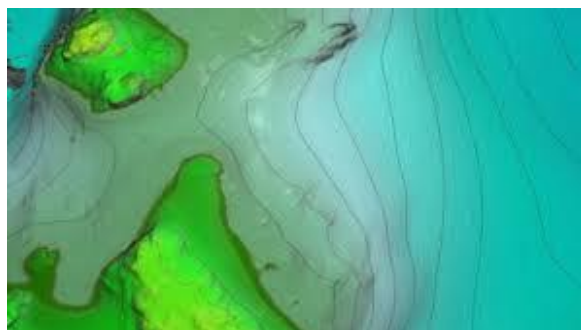

Fig. 14 Topobaty i Hafrsfjord. Topografi er terrengforhold på land. Batymetri viser forholdene under vann. Topobaty vil si at multistråleekkolodd-data og LiDAR-data er sydd sammen, som her fra Somsøyene i Hafrsfjord. Copyright: Kartverket sjødivisjonen.

Disse dataene er i skrivende stund under bearbeidelse hos Kartverket sjødivisjonen. Da kartleggingene ble gjennomført med helt nytt og eksperimentelt utstyr, er også prosesseringen av dataene et nybrottsarbeid. Dataene må bearbeides på bestemte måter, slik at det som kan være arkeologiske funn, kommer tydelig fram.

Da de prosesserte dataene derfor ikke forelå under forprosjektet, måtte marinarkologene basere sine undersøkelser på helt uprosesserte data. De sistnevnte har en mye dårligere oppløsning enn de ferdige bildene vil ha.

Strategi for å finne slagstedet
Søkemethodene må baseres på observasjoner i kartleggingsmaterialet som viser et potensial for funn, som marinarkeologene så velger å

undersøke nærmere. Kartleggingene som ble gjennomført i forprosjektet, er dermed fundamentet for strategien videre. Også eldre søkemethoder som vanlig ekkolodd og sidesøkende sonar ble brukt i søkene, som utfyllende informasjon og fordi det finnes mye erfaring i å tolke bildene fra disse.

Den valgte strategien for søk (se under) ble testet ut i forprosjektet. Noen observasjoner fra kartleggingene ble valgt for videre undersøkelse med marinarkologiske dykk. Det overordnede målet med dette var å vurdere kvaliteten til kartleggingsmetoder. En måte å gjøre det på var å undersøke hva observasjoner i kartleggingsdataene representerte i faktiske fenomener på sjøbunnen. Et annet viktig mål gikk ut på å undersøke hvor langt ned i muddret i sjøbunnen kartleggingene nådde. Da det forventes at bevaringsforholdene for arkeologiske funn nede i muddret er langt bedre enn over muddret, var dette en viktig side ved de marinarkologiske testene. Det ble observert at multistråle ekkoloddet under de spesifikke forholdene i Hafrsfjord kan fange opp fenomener som ligger minimum ca. 50 cm ned i muddret.

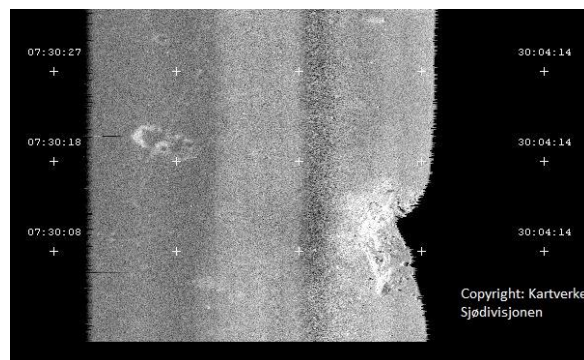

Fig. 15 Bilde fra multistråle ekkoloddet av observert fenomen som ble testet med marinarkologisk dykk. Kartleggingsdataene var på dette tidspunkt ikke prosessert, og hadde ennå ikke den kvalitet som dataene vil ende opp med til slutt. Copyright: Kartverket sjødivisjonen.

Det ble observert noe med multistråle ekkoloddet som kunne være en båt på ca. 15-20 meter. Marinarkologiske dykk klargjorde at det i dette tilfellet dreidde seg om et naturfenomen. Tilsvarende arbeidsmetode vil bli fulgt i stort omfang i fase 2. Ved dykkingen ble det også observert hvor langt nede i muddret multistråle ekkoloddet kunne fange opp informasjon. Det påviste naturfenomenet lå ca. 50 cm ned i muddret. Dermed kunne kartleggingene i hvert fall dokumentere så langt ned.

Fig. 16 En anomali er observert i multistråle ekkoloddet under Kartverket sjødivisjonens

kartlegginger i Hafrsfjord. Foto: Arild Eskeland, NRK Rogaland.

En annen observasjon i multistråle ekkoloddet var noen helt små punkter, som sto på rekke utenfor et miljø av gamle nausttuffer utenfor Joa. Et eller to av disse naustene hadde potensiale til å være svært gamle. Her framkom dermed observasjoner i multistråle ekkoloddet i et område der det allerede var muligheter for naust/havn på land. To observasjoner ble dermed satt i sammenheng. Dette var også en anledning til å teste ut hvor små objekter multistråle ekkoloddet kunne fange opp. Så her ble det også valgt å sende ned marinarkeologer. Det ble funnet en rekke stolper av en karakter som tydet på at de kunne være gamle. Observasjonene viste også hvor små objekter multistråle ekkoloddet kan fange opp. Disse stolpene utgjorde bare 20-30cm i diameter.

Fig. 17. Foto av en av stolpene utenfor naustmiljø på Joa. Stolpene er 20-30cm i diameter, og det ser ut til at multistråle ekkoloddet klarte å fange de opp.

I dette tilfelle ble det dermed gjort funn som marinarkeologene valgte å følge opp med større ressurser. På Joa pågår det arbeid som vil bli fulgt opp også under

forskningsoppgavene i fase 2 (se under Hovedoppgave 2: Forskningsoppgaver, «Hafrsfjord som handelsområde og muligheten for handelshavn»).

Fig.18. Marinarkeologene under arbeid på Joa. Foto: Jon Ingemundsen, Stavanger Aftenblad.

Når det foreligger en observasjon i kartleggingsdataene som kan ha potensiale for funn, vil altså marinarkeologene følge opp med registreringer. Dette kan være enkle dykk der et potensial blir påvist eller avvist. På de mest interessante stedene vil så større ressurser bli satt inn i form av marinarkeologiske prøvestikk (se definisjon under), som kan gi en avklaring om et funn er gjort. Det vil også bli tatt i bruk utdypende søkemetoder som egner seg i små områder. I Hafrsfjord-prosjektet er metoder som kan lokalisere små gjenstander viktige. En mulig utdypende metode i utvalgte områder er metallsøk under vann, der utstyret er innstilt på å gi utslag på bronse. Å stille inn på jern vil gi for mange utslag på nyere tids søppel. Systematisk søk etter bronse, som var i bruk til personlig utstyr i vikingtid, kan fungere. Metoden kan derfor ha potensiale til å lokalisere mennesker som fortsatt har på seg personlig utstyr som beltespinner i bronse.

Dette gjennomføres av marinarkeologene når et område er valgt ut for utdypende undersøkelser. En annen metode som kan tas i bruk i disse utvalgte områdene, er ultralyd under vann. Metoden er eksperimentell og ikke brukt i Norge før. Den er testet ut i Nederland og har vist at den kan ha potensial til å lokalisere kulturminner nede i muddet. På de dypeste områdene må det brukes profesjonelle dykkere og dykkerutstyr for dypdykking.

Eksempelet fra Joa viser også hvor fruktbart et samarbeid med Arkeologisk museum vil kunne være. Deres arbeid med nausttuftene rundt Hafrsfjord forgår parallelt og vil kunne utfylle arbeidet i sjøen. Samme arkeologiske miljø med stort potensiale for ny informasjon vil kunne bli arbeidet med både i sjøen og på land samtidig. Dermed kan mer informasjon oppnås.

Hovedstrategien for søk i fase 2 vil derfor være følgende:

- Dataene fra kartleggingene blir prosessert på en måte som er best tilpasset søk etter arkeologiske funn.
- De prosesserte dataene fra de ulike kartleggingene blir så svært nøye gjennomgått, sannsynligvis må dette gjøres flere ganger.
- Resultatene fra de ulike kartleggingsmetodene sammenlignes, det brukes ytterligere metoder om nødvendig.
- Observasjoner som har potensial til å være arkeologiske funn blir så valgt ut til marinarkeologiske registreringer. Det forventes at et svært stort antall

slike registreringsdykk må gjennomføres. Observasjonen av en mulig skipsform er et eksempel på en slik registrering.

- I områder med påvist potensial kan det sammen med dykk bli brukt utdypende kartlegginger med andre metoder, som for eksempel metalldetektorsøk under vann.
- Områder som har vist et potensial i dykkene, kan så bli utvalgt til detaljundersøkelse ved bruk av prøvestikk. Dette er en form for undervannstestgravninger der det blir brukt større ressurser på helt små områder. Det vil da bli tatt ut prøver til datering av mulige funn, og brukt andre metoder som på ulikt vis kan avklare om funn er blitt gjort og hva det er. Det må forventes at et stort antall slike testdykk med utdypende kartlegging og påfølgende prøvestikk i utvalgte områder må gjennomføres. Dette er en ressurskrevende oppgave. Arbeidet som pågår på Joa, er eksempel på et område som er valgt ut for mer utdypende undersøkelse. Et slikt arbeid som kan ha potensial for ny kunnskap, blir så inkorporert i forskningsoppgavene i Hovedoppgave 2, i dette tilfellet under punktet «Hafrsfjord som handelsområde og muligheten for handelshavn».
- Arbeidet med miljøet på Joa er et eksempel som omhandler funn både på land og i sjøen utenfor, som sannsynligvis vil ha stort utbytte av

LiDAR skanningene gjort på i land og i sjøen ned til ca. 10m.

- Aviser, fjernsyn og radio vil bli invitert til å følge hver enkelt undersøkelse. Alle kartlegginger og marinarkeologiske registreringer så langt har fått bred dekning i massemedier. De samme mediene har uttrykt ønske om å følge undersøkelsene videre. På den måten vil et stort publikum kunne følge undersøkelsene fortløpende.
- Alle kartlegginger og marinarkeologiske dykk filmes underveis. Det foreligger allerede en god del filmopptak fra prosjektet.

Hovedoppgave 2: Bokpublikasjon om slaget i Hafrsfjord

Nye analyser av de eksisterende kildene
I den nye utforskningen av slaget i Hafrsfjord sin historiske betydning, vil alle kilder som har potensial til å belyse slaget bli analysert i et tverrfaglig perspektiv. Forprosjektet utviklet strategier for å oppnå ny kunnskap om slaget basert på nye studier av de eksisterende kildene, dvs. sagaene, skaldediktene og andre mer indirekte skiftelige kilder, de arkeologiske funnene, eldre kartmateriale, eiendomsforholdene samt topografisk granskning av stedet i seg selv. Det vitenskapelige grunnlaget ble dermed lagt i forprosjektet og skal slutføres i fase 2 med en bokpublikasjon.

Med nye analyser av de allerede eksisterende kildene parallelt med leting i fjorden, har delprosjekt 1 sin fase 2 et godt fundament.

Selv om søkene i fjorden mot forventning skulle vise seg å være helt resultatløse, vil de nye analysene av de eksisterende kildene garantere resultater. En observasjon som ble gjort i forprosjektet, er at dette arbeidet er forholdsvis lite ressurskrevende og kan gjennomføres innimellom oppgavene med søk i fjorden. Dermed skapes en egnet arbeidsfordeling, da søkene ikke kan foregå kontinuerlig på grunn av vær, tilgang på teknisk utstyr og innleid personale. Arbeidet kom så langt i forprosjektet, at vi har erkjent at det er materiale nok til en bokpublikasjon. Dette skal være en vitenskapelig publikasjon, men skrevet og illustrert på en måte som gjør den tilgjengelig for et stort publikum. Boka vil kunne utgjøre grunnlaget for utvikling av omfattende formidlingstiltak for et bredt publikum, som utstillinger, og en eventuell framtidig attraksjonsutvikling. Den kan lett oversettes og utgis på engelsk.

Hvis slagstedet påvises, vil prosjektet gå over i en tredje fase og løftes opp i en helt annen skala. Men prosjektets fase 2 kan med sin tredelte målsetning avsluttes og likevel gi viktige resultater, som det vil være et stort publikum for.

Slaget i Hafrsfjord i et internasjonalt maritimt perspektiv

Et internasjonalt maritimt perspektiv basert på tverrfaglige analyser av de eksisterende kildene om slaget i Hafrsfjord og rikssamlingen viste seg allerede i forprosjektet å være uventet fruktbart. Dette var en overraskelse da slaget i Hafrsfjord har vært underlagt en omfattende forskning

basert på i hovedsak sagaene i over 150 år.¹⁸ At det viste seg å være mulig å komme videre, skyldes blant annet det tverrfaglige perspektivet der alle kilder ble undersøkt i sammenheng. Også det internasjonale perspektivet som ble etablert i forprosjektet, fungerte overraskende bra. Men først og fremst var det det å se slaget i et maritimt perspektiv som viste seg å være produktivt. Viktig inspirasjon for det maritime internasjonale perspektivet er hentet fra den amerikanske marine - historikeren John B. Hattendorf og den amerikanske middelalderhistorikeren Richard W. Unger, som begge har arbeidet med maritim krig og de store flåteslagene i vikingtid og middelalder i et overordnet historisk perspektiv. Slaget i Hafrsfjord vil derfor bli analysert i et politisk maritimt perspektiv.

Slaget som endret historien

Vikingtiden¹⁹ førte med seg kraftige omveltninger i hele Skandinavia og i store deler av Nord-Europa ellers. Blant de

¹⁸ Blant de første som gransket slaget i Hafrsfjord og rikssamlingen, var historikerne Rudolf Keyser og P.A. Munch. I 1830- og 1840-årene gjennomførte de studier av samlingen av Norge med vekt på folk, språk og nasjon. For dem var det en hovedoppgave å klarlegge det norske folks opprinnelse. Arbeidet ble videreført av blant annet Ernst Sars, som i 1870-årene vektla den territorialpolitiske samlingen som et sentralt spørsmål. Siden dette er slaget i Hafrsfjord og Harald Hårfagres rikssamling blitt gjenstand for en omfattende forskning, i hovedsak basert på sagaer og skaldedikt. I de senere år har også arkeologer tatt tak i disse problemstillingene.

¹⁹ Med vikingtid her menes tiden fra ca. 750 og til et stykke inn på 1000-tallet, noen setter skillet i 1030, andre noe senere.

²⁰ Her bruker ordet «rikssamling» synonymt med det mer nøytrale «rike-oppygging» i betydningen

viktigste endringene var «rikssamlinger», der flere små riker, politiske uklare områder og karolingernes imperium ble delt inn i noen få større nye enheter som over tid får karakteristikk av stater. Tiden omkring slaget i Hafrsfjord, siste halvdel av 800-tallet samt de første tiårene av 900-tallet, var dermed en turbulent periode der flere av de politiske enhetene vi fortsatt har i dag fikk sin omtrentlige form. Sentralt i disse fundamentale omveltningene stod noen store slag, som raskt fikk status som avgjørende og gikk inn i legender og heltedikt. Flere av de landene dette angår ser derfor på denne tiden som «statens vugge», med hendelser som over tid er blitt vevd inn i ulike former for nasjonal mytologi.

Slaget i Hafrsfjord ble i sagalitteraturen sett på som det avgjørende vendepunkt i «rikssamlingen», som skapte det nåværende Norge.²⁰ Dateringen er omdiskutert, flere forskere har lagt vekt på 870-tallet, gjerne 872 med to års usikkerhet begge veier. Andre igjen mener slaget ble holdt ca. 900.²¹ Den

etablering av et større rike enn tidligere innenfor det som nå er Norge. Begrepet «stat» brukes ikke for å hindre assosiasjoner til staten i høymiddelalder. Claus Krag har pekt på at ordet «rike» har hatt flere betydninger. Det finnes flere eksempler på at «rike» har betydd «velde» eller «som er underlagt ens herredømme», et av de er «riki Haralds konungs». Det kunne også brukes upolitisk om et bestemt geografisk område. Se Claus Krag, Landskapsnavn på –land og –rike, *Historisk Tidsskrift* 50, 1971, 345-353. Begrepet brukes her nøytralt, det ligger ingen bestemt form for politisk organisering implisitt i det.

²¹ Ulike dateringsforslag er henholdsvis: Islandske annaler - Harald Hårfagre ble enevoldskonge ca. 870, Are Frode - 872, Tormod Torfæus - 875, Gerhard Schøning - 885, P.A. Munch - 872, Alexander Bugge - senere enn 872, Guðbrandur Vigfusson - ca. 900, Halvdan Koht - ca. 890 eller 900, Finnur Jonsson - før

tidsrammen som brukes i herværende prosjekt, er vid, for å inkorporere all usikkerhet når det gjelder datering og de samfunnsendringer slaget kan ha vært involvert i.

Som nevnt er studier av slaget i Hafrsfjord og Harald Hårfagres rikssamling et av de eldste og mest omfattende temaer innen norsk forskning. Studiene har i hovedsak vært basert på de skriftlige kildene, særlig Snorres kongesagaer. I *Heimskringla* forteller Snorre historien om Harald Hårfagres systematiske erobring av hele Norge. Han ble beskrevet som medlem av Ynglingætten, og startstedet for samlingen var Vestfold. Snorre mente Harald bekjempet lokale herskere område for område, og gir inntrykk av at «Norge» på slutten av 800-tallet var begrepsmessig definert. Harald ble dermed den første «rikskongen». Denne framstillingen har fått enorm innflytelse på ettertidens forskning. De fleste har konkludert med at slaget i Hafrsfjord representerte Harald Hårfagres erobring av hele Norge og utgjorde avslutningen på rikssamlingen.

880, Ólafía Einarsdóttir – 880-årene, Johan Schreiner – 880-årene. Den sikreste dateringen som finnes i denne perioden, er Harald Hårfagres dødsår ca. 931/932. Se Per Sveaas Andersen, *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1130* (Oslo: Universitetsforlaget, 1977), 81-83. Med den brede tidsavgrænsningen i bruk her kan vi ivareta usikkerheten når det gjelder datering, samtidig som hele denne turbulente endringstiden inkluderes i analysene. Dette ivaretar også hensynet til de arkeologiske funnene, som har en videre datering enn de skriftlige kildene.

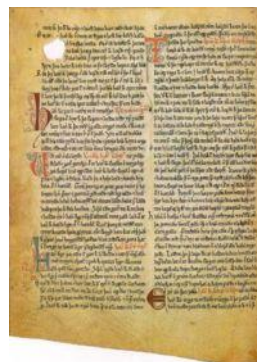

Fig. 19. En håndskrevet side av Codex Frisianus, et pergamenthåndskrift i Den Arnamagnæanske Samling, nedskrevet på 1300-tallet. Den inneholder blant annet Harald Hårfagres saga.

Det finnes likevel ulike oppfatninger av hva som skjedde i Hafrsfjord. I de senere år er dette blitt diskutert på nytt. Om en ser bort fra Snorres beretning i *Heimskringla* og heller bruker det antatt mer samtidige skaldediktet *Haraldskvadet*²² og de eldste sagaene, blir inntrykket av hendelsen noe annerledes. Ut fra disse kildene kan vanskelig tolkningen av slaget som den siste kamp i samlingen av hele Norge opprettholdes. *Haraldskvadet* indikerer derimot at Harald hadde et rike på Sør-Vestlandet, som ble angrepet av velutstyrte hærer fra øst. Et viktig spørsmål da blir hvem som var Haralds motstandere i Hafrsfjord. Tidligere mente historikerne at gamle høvdingslekter på Vestlandet utgjorde hovedfienden. Men nye tolkninger som er kommet fram i de senere år, har endret denne oppfatningen. Motstanderne kan ha vært

²² Det antas at skaldediktene har større tidsmessig nærhet til de begivenhetene de skildrer enn sagaene. De blir dermed i økende grad vektlagt i forskningen. Se eks. hos Claus Krag, *Vikingtid og rikssamling 800-1130*. Aschehougs Norges Historie B. 2 (Oslo: Aschehoug, 1995). De må brukes og tillegges vekt, men har en høy vanskelighetsgrad. Se Klaus Johan Myrvold, *Bruk og misbruk av skaldekvaede hjå norske historikarar*, *Historisk tidsskrift* b. 93, nr. 3, 2014, 383-406.

høvdinge og krigere fra Jæren, Dalane og Agder, kanskje også folk hjemmehørende lenger øst i landet.²³ Enkelte ganger er det også foreslått at høvdinge og krigere fra nåværende dansk område deltok i slaget.²⁴ Det finnes således alternative syn, og dette får konsekvenser for nye analyser av slaget i Hafrsfjord og dets historiske betydning.

Sør-Vestlandet i en nøkkelrolle

Det som nødvendiggjør nye analyser av Hafrsfjord-slaget, er viktigheten av de omfattende politiske endringene som skjedde i store deler av Nord-Europa i denne tiden. Et annet faktum som vi må forholde oss til, er at folk fra den vestlige delen av Norge, og Sør-Vestlandet spesielt, deltok aktivt i denne omveltningen på måter som ikke er tilstrekkelig forstått. I de senere tiår har forskningen lagt vesentlig større vekt på viktigheten av det vestnorske

«kjerneområdet» og Sør-Vestlandet sin strategiske betydning under det vi kaller Harald Hårfagres rikssamling. Bare Sør-Vestlandet var, ifølge Knut Helle, «nokså åpenbart» Haralds kjerneområde (se figur 20).²⁵

²³ Bergljot Solberg, *Jernalderen i Norge. 500 før Kristus til 1030 etter Kristus* (Oslo: Cappelen Akademisk Forlag, 2000), 301.

²⁴ Dette synet bygger på at den sørøstlige delen av Norge, «Viken», i hvert fall periodevis har tilhørt en «dansk» innflytelsessfære, særlig de ytre deler, mens de indre kan ha vært dominert av lokale herskere, se Sverre Bagge, *From Viking Stronghold to Christian kingdom. State Formation in Norway, c. 900-1350* (København: Museum Tusulanum, 2010), 25. Det er mulig at den danske innflytelsen i Norge har vært sterkere enn mange sagaskrivere er villige til å innrømme, jfr. Sverre Bagge, *Division and unity in Medieval Norway*, i Ildar H. Garipzanov, Patric J. Geary and Przemyslaw Urbanczyk, *Franks, Northmen, and Slavs. Identities and State Formation in Early Medieval Europa* (Turnhout: Brepols, 2008), 155-156. Claus Krag er blant de som framhever muligheten for at Viken-området var en del av dansk område eller under dansk innflytelse, se Claus Krag, *Kristendommen og samlingen av Norge, i Nordsjøen-*

Handel, religion og politikk, Karmøyseminaret 94/95 (Stavanger: Dreyer bok, 1996).

²⁵ Se diskusjoner av dette hos Knut Helle, *Rikssamlingen etter Harald Hårfagre*, i Marit Synnøve Veia red. *Rikssamlingen og Harald Hårfagre* (Kopervik: Karmøy kommune, 1993), 147-161, jfr. også Olafia Einarsdottir, *Harald Dovrefostre af Sogn*, *Historisk tidsskrift* b. 50, 1971, 131-166, Claus Krag, *Vestfold som utgangspunkt for den norske rikssamlingen*, *Collegium Medievale* b. 3/2, 1990, 179-195, Claus Krag, *Hvem var Harald Hårfagre*, i Marit Synnøve Veia red. *Rikssamlingen og Harald Hårfagre* (Kopervik: Karmøy kommune, 1993), 34, Claus Krag, *Vikingtid og rikssamlingen*, *Aschehougs Norgeshistorie* bind 2 (Oslo: Aschehoug, 1995), 84,102, Frode Iversen, *Eiendom, makt og statsdannelse. Kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder*, doktorgradsavhandling (Bergen: Universitetet i Bergen, 2004), 6, Arnfrid Opedal, *Kongemakt og kongerike*, Oslo Archaeological series vol 13 (Oslo: Universitetet i Oslo, 2010), 153-231.

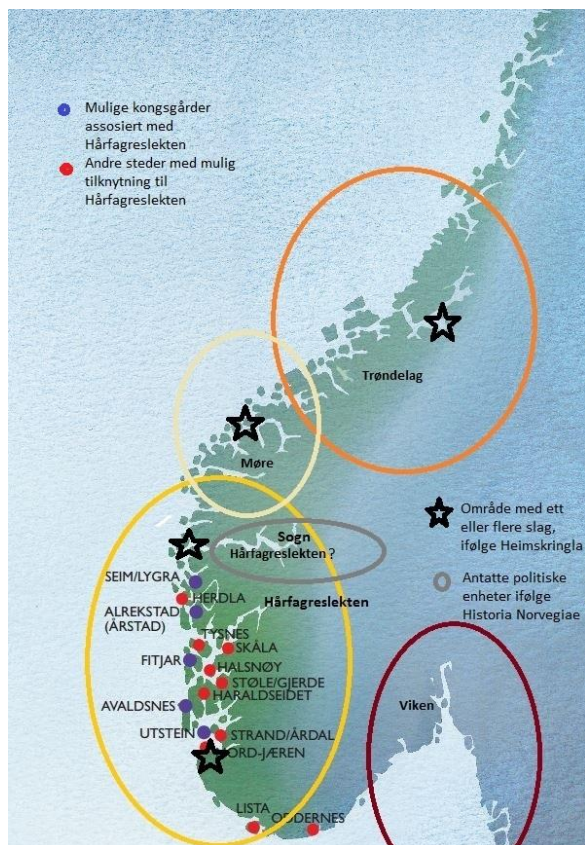

Fig. 20. En mulig politisk inndeling basert på informasjon fra *Historia Norvegiae*, eldste lovområder samt steder assosiert med Hårfagre-slekten. Slagsteder og konfliktområder nevnt i *Heimskringla* er inkorporert.

Helle legger vekt på at antatt samtidige skaldekvad forteller at kong Harald i Hafrsfjord vant en seier som, etter sammenhengen i strofene, ga han et herredømme begrenset til Rogaland, kanskje også Agder. Rikssamlingen slik Snorre beskriver den, er ifølge Helle «åpenbart en

konstruksjon». Sør-Vestlandet til og med Hordaland var kjernen i Harald Hårfagres og de nærmeste etterfølgeres rike.²⁶ De stedsnavn som assosieres med Harald Hårfagres slekt, er også tilknyttet denne delen av Norge.²⁷ Claus Krag mener Haralds kjerneområde utgjorde Hordaland, Rogaland og muligens deler av Agder. Utover dette må herredømmet ha vært mer indirekte.²⁸ Basert på de skriftlige kildene som omtaler Agder, mener Torbjørn Låg at Harald Hårfagre etter slaget i Hafrsfjord fikk herredømme over de vestligste delene av Agder, til Lindesnes.²⁹ Ole Steinar Tøtlandsmo konkluderer etter sin gjennomgang av de skriftlige kildene som omhandler sentraliseringstendenser på Sør-Vestlandet, med at selv om sagaene framhever Harald Hårfagre som den store rikssamleren av hele Norge, er det ingen tilnærmet samtidige kilder som underbygger sagaframstillingene. Et skrift som antas å være nedskrevet så tidlig som midtre deler av 1100-tallet, *Historia Norvegiae*, forteller for eksempel at Harald Hårfagre var «den første til å legge kyststrøket under veldet sitt». I dette verket finnes også en oppdeling av Norge: «Vik» (Viken) fra danskegrensen til «Rygjarbit» (på grensen til Grenland), «Gula» fra «Rygjarbit» til «Mærr» (Mære) samt Trondheim og Hålogaland (se figur 20). Disse beskrives som «patria», et område der en egen lov gjelder. Dette kan være viktige

²⁶ Knut Helle, Nordmennenes land, i R. Danielsen, S. Dyrvik, T.Grønlie, K. Helle og E. Hovland red. *Grunntrekk i norsk historie* (Oslo: Universitetsforlaget, 1991), 28.

²⁷ Klaus von See, Haraldskvedet og Snorre Sturlason, i Claus Krag og Jørn Sandnes red. *Norske historikere I utvalg VI: Nye middelalderstudier. Kongedømme, kirke, stat* (Oslo: Universitetsforlaget, 1983), Claus

Krag, *The Early Unification of Norway*, in Knut Helle ed. *The Cambridge History of Scandinavia Volume 1: Prehistory to 1520* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 187.

²⁸ Claus Krag, *Vikingtid og rikssamlingen*, Aschehougs Norgeshistorie bind 2 (Oslo: Aschehoug, 1995), 89.

²⁹ Torbjørn Låg, *Agders historie* (Kristiansand: Agder Historielag, 1999), 170.

nyanseringer. Om den senere forskning har rett, fikk altså Harald Hårfagre bare kontroll over Hordaland, Rogaland og deler av Agder ved slaget i Hafrsfjord, og da kanskje primært den mest kystnære delen. Harald Hårfagres etterfølger, Eirik Blodøks, hadde fullt herredømme bare i dette sentrale området i det vestlige Norge. Den neste kongen, Håkon den gode, blir av mange forskere oppfattet som en reell hersker over kyst-Norge, helst som Vestlands-konge.³⁰ Hans Jacob Orning framhever også at studier av oppløsningstiden etter Harald Hårfagre, kan gi informasjon om forholdene i tiden før.³¹ Harald Hårfagres rike kan ha vært kortvarig fram til Håkons død i ca. 960/961. Hans verk tolkes dermed ikke som en samling av hele Norge slik Snorre framstilte det, men en form for erobring eller forsvar av det vestlige Norge til Lindesnes, eventuelt til Tromøya eller «Rygjarbit» på grensen mot Grenland.³² Andre områder kan ha vært styrt indirekte gjennom lojale allierte, som er godt belagt for Møre og Trøndelag (se figur 20). Opplysningene om indirekte kontroll over området mellom Lindesnes og svenskegrensen er i midlertidig langt mindre konkrete.³³ Et annet aspekt som har vunnet tilslutning i forskningen de senere tiår, er forståelsen av at «rikssamlingen» var en

langvarig og komplisert prosess, der Harald Hårfagres rike utgjorde et kortvarig fenomen. 1000-tallet blir sett på som en svært vesentlig tid i statsbyggingen.³⁴ Denne mer langvarige prosessen gjør det også mulig å se den første «rikssamlingen» komparativt i lys av de senere forsøkene.

Mellom historie og myte

Slaget og Harald Hårfagres rikssamling kan være et eksempel på faktiske historiske hendelser, som senere ble vevd inn i mytologi for å tjene ulike politiske agendaer. Både i høymiddelalder og under nasjonsbyggingen på 1800-tallet fikk slaget tilskrevet helt spesielle roller i legitimering av statsoppbygginger. Slaget og rikssamlingen ble en opphavsmyte som legitimerte eksistensen av en egen norsk stat. En slik «myth of origin» tenkning kan ha påvirket utforskningen av disse temaene. Det dreier seg da om en form for politisk virksomhet, som knytter sammen historiske fenomener langt tilbake i tid med politiske statsbyggingsprosesser. Dette er en sammenveving av politiske prosjekter og historieforskning som Marc Bloch har kalt «idol of origins»³⁵, der letingen etter statens historiske opphav utgjør et sentralt

³⁰ Per Sveaas Andersen, *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800-1130* (Oslo: Universitetsforlaget, 1977), 92-93.

³¹ Hans Jacob Orning, *Norge. Norges historie – bind I fram til 1400* (Oslo: Aschehoug, 2011), 110.

³² Agder kan periodevis ha utgjort et grenseområde. Området kan ha vært den nordvestlige grensen for et dansk interesseområde eller en buffer/grense mellom sterke politiske grupperinger i henholdsvis vestlige og østlige Norge. Steder som Lindesnes og Spangereid kan ha vært strategisk viktige. Se Kjell-Olav Masdalen, *Fra Lindesnes til Rygjarbit*, Danske-

norske maktrelasjoner i Agder i vikingtid og middelalder. *Aust-Agder arv. Årbok 2005-2006*. Aust-Agder kulturhistoriske senter, 2006, 69-70.

³³ Torbjørn Låg, *Agders historie* (Kristiansand: Agder Historielag, 1999), 170.

³⁴ Nyere vurderinger i Sverre Bagge, *From Viking Stronghold to Christian kingdom* (København: Museum Tusulanum, 2010), Hans Jacob Orning, *Sjøkongene går i land*, i *Nordvegr* bind 1 (Oslo: Aschehoug, 2011), 114-133.

³⁵ Marc Bloch, *The Historians' Craft* (New York: Alfred A. Knoph, 1953).

forskningstema med stor politisk og ideologisk tyngde. Og det er ofte omformingsprosessen på slutten av 800-tallet og begynnelsen av 900-tallet som blir sett på som statenes opphav i disse ideologisk tunge prosessene. Denne sammenblandingen av sagaskrivning og senere historieforskning med politiske tiltak, skaper spesielle utfordringer for nye analyser av slaget i Hafrsfjord og dets historiske rolle.

Historikeren Bruce Lincoln har formulert denne utfordringen slik: «All groups tell stories about their beginnings. Such tales are oft-repeated, finely wrought, and usually much loved. Among those institutions most in need of an impressive creation account is the state: it's one of the primary ways states attempt to legitimate themselves. But such founding narratives invite revisionist retellings that modify details of the story...».³⁶

Det som er målet med Hafrsfjord 872, er å gjennomføre en slik «revisionist retelling», der vi med vår tids perspektiver, et mer omfattende tverrfaglig kildegrunnlag og det siste innen internasjonal forskning går tilbake til noen av de viktigste hendelsene i norsk historie for å gjøre et forsøk på å trenge gjennom den mytologiske tåkeheimen.

Den perioden og de store omveltningene som behandles i prosjektet, har dermed så spesielle politiske og ideologiske rammer at ny utforskning av disse temaene må være dette veldig bevisst. Sammenbindinger

mellom historieforskning og politiske hensyn har vært så vesentlige, at det kan påvirke forskningen fortsatt i form av ubevisst vanetenkning. Eldre forskning rundt Hafrsfjord-slaget nådde ut til et svært stort publikum og hadde en vesentlig påvirkning på hvordan allmennheten så og fortsatt ser på denne tiden og de omveltningene som da pågikk. Når Hafrsfjord 872 ønsker å forsøke å «modifisere» denne forskningstradisjonen, må rammene for den eldre forskningen forstås og klargjøres som en del av arbeidet. Dermed har vi inkludert en forskningshistorisk gjennomgang av slaget i Hafrsfjord og rikssamlingens rolle i statsbyggingsprosessene i den nye utforskningen av slaget. Det vil i spesiell grad bli vurdert om den politiske tolkningen av slaget kan ha påvirket utformingen av forskningen. I et forsøk på å gjennomføre en fornyelse av et så gammelt forskningstema, er dette nødvendig for lettere å utvikle strategier hvor det er mulig å komme videre.

Nødvendig med nye perspektiver

Vi mener det er nødvendig å se på den utvilsomt viktige endringstiden i siste halvdel av 800- og begynnelsen av 900-tallet og Hafrsfjord og det sør-vestlige Norge sin spesielle rolle, som ledd i en større internasjonal utvikling. Med en slik nordeuropeisk ramme håper vi å oppnå mer informasjon, men også fjerne oss fra et noe «nærsynt» og spesifikt norsk perspektiv der slaget i Hafrsfjord og rikssamlingen var et

³⁶ Bruce Lincoln, *Between History and Myth. Stories of Harald Fairhair and the Founding of the State*. (Chicago: University of Chicago Press, 2014).

unik fenomen som bare angikk norsk historie. Samtidig vil vi også forsøke å fjerne oss fra et annet av «nasjonsbyggingsperspektivene»,³⁷ en tendens til å se historisk utvikling innen nåværende Norge som en felles, enhetlig historisk utvikling, der regional forskjell er blitt lite vektlagt, og for Sør-Vestlandet sin del, kanskje også noe undervurdert. En tredje ramme for våre analyser vil være å se på den første «rikssamlingen» i lys av en mer langvarig og komplisert prosess, der hendelsene i Hafrsfjord sammenlignes med senere rikeoppbyggingsforsøk som skjedde innen nåværende Norge. Det vil derfor bli brukt geografiske rammer som er: a) lokale med stor vekt på selve stedet Hafrsfjord, b) regionale med kysten av det vestlige Norge og Sør-Vestlandet spesielt, c) internasjonale med vekt på Skandinavia, De britiske øyene og deler av Kontinentet. Dessuten vil det som nevnt bli gjort sammenligninger med andre rikeoppbyggingsforsøk som fant sted senere innen det nåværende Norge, særlig på 1000-tallet. Disse geografiske rammene går delvis på bekostning av å se slaget i et nasjonalt perspektiv. Men dette nasjonale perspektivet har vært rammen for svært mye forskning tidligere.

Selv om framstillingen av slaget i sagalitteraturen og dets rolle i rikssamlingen byr på store kildekritiske problemer, så er det liten tvil om at den tiden slaget skal ha stått, var en svært vesentlig endringstid med langsiktige konsekvenser. Det en enkelt kan

si er at noe svært viktig skjedde på dette tidspunkt, og at Sør-Vestlandet og kysten av det vestlige Norge generelt var sterkt involvert i det. Et større antall sagaforfattere på 1100- og 1200-tallet har helt sikkert vevd inn sin samtids politiske mål, fortellertradisjoner og rene eventyr for underholdningens skyld i framstillingen av slaget og rikssamlingen. Men framstillingene har til felles at de som skrev dem ned, oppfattet slaget, Harald Hårfagre og denne tiden som viktig. Hva som skjedde kan helt sikkert modifieres, og tiden er klart overmoden for å gjennomføre nye analyser av slaget og de vesentlige politiske omveltningene som slaget skal ha hatt en avgjørende rolle i.

At denne tiden var så vesentlig er i seg selv begrunnelse god nok for å iverksette nye analyser av Hafrsfjord-slaget og den sørvestlige delen av nåværende Norge sin rolle i det. Trass i en problematisk kildesituasjon, er det mulig å komme videre ved å utvikle nye måter å analysere slaget og de tilknyttede hendelsene på. I forprosjektet i Delprosjekt 1 ble det systematisk ledd etter nye tilnæringsmåter. Alle direkte og indirekte kilder til slaget og denne endringsperioden ble gjennomgått på nytt, og det ble utviklet en strategi for nye analyser.

Med grunnlag i det arbeidet som ble gjort i forprosjektet, kan vi derfor presentere forslag til videre forskning:

³⁷ Se en analyse av typiske tendenser i forskning involvert i nasjonsbygging hos Arnfrid Opedal, *Arkeologiens gårdsforskning og oppbyggingen av en*

nasjonal identitet (Stavanger: Arkeologisk museum i Stavanger, 1999).

Hafrsfjord som jernalderhavn

Det er lite maritim aktivitet i Hafrsfjord i dag, men det ligger mange store naust, gravhauger, bygdeboger og bautasteiner her som kan tyde på at stedet hadde viktige maritime funksjoner i perioder av jernalder. (se vedlegg 1 for en oversikt over topografi, viktige gårder og sentrale arkeologiske funn). Hafrsfjord er en liten fjord med en smal og grunn innseiling. Etter innseilingen åpner fjorden seg opp til et beskyttet stort basseng innenfor. Bølgehøyden her inne er så lav at hele fjorden kunne brukes, egne beskyttende landingsplasser var ikke nødvendig. Hafrsfjord er ingen gjennomfartsåre, i forhold til maritime ferdselsveier er den en blindvei. (se ferdselsårer på land, under).

Ved å sammenligne de topografiske egenskapene med funn fra jernalder, kan det oppnås økt forståelse for hva slags sted dette har vært. Innseilingen er omkranset av gravhauger og bautasteiner og like innenfor begynner nausttuftene. De store nausttuftene viser at fjorden var hjemmehavn for større skip.³⁸ Dette viser at Hafrsfjord har alle kjennetegn til en klassisk jernalderhavn.³⁹ Viktigste forskjell er at den er vesentlig større enn vanlige havner fra samme tid.

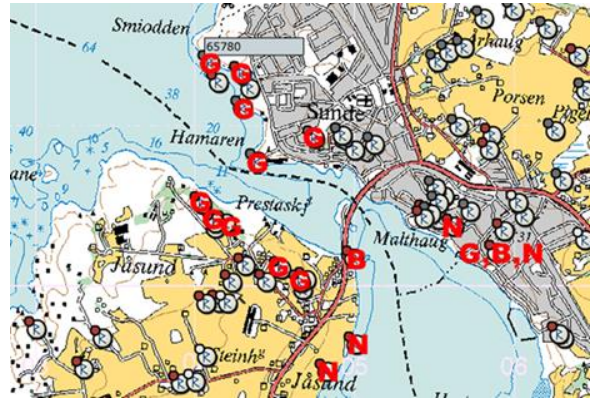

Fig. 21 Innseilingen av Hafrsfjord er omkranset av gravhauger og bautasteiner. Like etter innseilingen begynner nausttuftene. Se også vedlegg 1 for en oversikt over sentrale arkeologiske funn rundt Hafrsfjord.

Hafrsfjord sin topografi, de monumentale gravene, nausttuftene, bygdeborene og noen spesielle gravfunn på høyt sosialt nivå tyder på at Hafrsfjord var et maritimt maktsenter i store deler av jernalder. I prosjektet mener vi sammenligninger med topografiske forhold og jernalderfunn har vist seg fruktbart. Et annet perspektiv som bør følges videre, er å se Hafrsfjord i lys av et større maritimt område. Like utenfor ligger ankringsplassene Risavika og Tananger som kan ha inngått i betydningen til området totalt sett. Tananger er en god havn og er lite eksponert i motsetning til Risavika. Interessante stedsnavn i Risavika (se vedlegg 1) tyder likevel på at området har kan ha hatt viktige funksjoner som ikke er tilstrekkelig forstått, og som bør forfølges videre. Alle skip som dro nord-sør utenfor, måtte passere innløpet

³⁸ Store naust er blant annet funnet på Sør-Sunde: 28m, på Sømme: over 30m og på Hogstad: 25m.

³⁹ Sammenligninger hos Endre Elvestad, Skjulte havner – Førreformatoriske havner i Rogaland. *Stavanger Museums Årbok Årg. 110* (2000). Se også Endre Elvestad, Marianne Nitter og Lotte Selsing,

Tverrfaglig innfallsvinkel til verneprognoser og vernestrategi for maritime kulturminner knyttet til anløpsplasser og leder fra jernalder og middelalder i Marianne Nitter og Einar Solheim Pedersen red. *Tverrfaglige perspektiver* (Stavanger: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger, 2009), 131-186.

til Hafrsfjord. Skipsleden forbi Jæren var farlig på grunn av at det fantes få gode havner her og kysten manglet en beskyttende skjærgård. Noen steder er det grov sjø og grunner som forårsaker styrtbrenninger. Disse forholdene øker betydningen av Hafrsfjord som havn i et ellers utsatt område. Særlig for rodde skip ville sannsynligvis Hafrsfjord være den beste havna på Nord-Jæren. Dette er perspektiver som må tas med videre.

Hafrsfjord sammenlignet med andre samtidig slagsteder

I forprosjektet ble det gjennomført en sammenligning mellom Hafrsfjord og andre samtidige slagsteder i Norge og utlandet, der folk kalt vikinger⁴⁰ var involvert. Dette viste seg å være overraskende fruktbart, og la grunnlaget for flere av strategiene vi ønsker å benytte for å oppnå ny kunnskap om Hafrsfjord-slaget. Hafrsfjord hadde få likheter med samtidige slagsteder innen Norge,⁴¹ men store likheter med flere slagsteder fra omtrent samme tid i Irland, Skottland og England. Videre ble det

registrert steder med store likheter med Hafrsfjord i Danmark. Disse er ikke kjent som slagsteder, men har sperringer som viser sjømilitære funksjoner. De hadde en viktig side i tillegg, nemlig som steder av stor politisk betydning i vikingtid. Sammenligninger med disse to gruppene steder ble grunnlaget for flere analyser av hva slags funksjoner Hafrsfjord kan ha hatt i vikingtid, slagstedet sin karakter og hvorfor akkurat dette stedet ble arenaen for et svært viktig slag. Vi kan si allerede nå at slagstedet i Hafrsfjord ikke var tilfeldig valgt. Disse sammenligningene førte blant annet fram til forslaget om at Hafrsfjord kan ha vært en strategisk viktig marin base.

Hafrsfjord som mulig marin base

I forprosjektet begynte vi å ane konturene av et lite utforsket, men viktig fenomen i vikingtid, de marine basene.⁴² Vi erkjente at det kan ha vært en slik marin base i Hafrsfjord⁴³ av stor strategisk betydning. Stedene der det var blitt holdt vesentlige

⁴⁰ «Viking» og «vikinger» er uklare begreper uten sikker definisjon. Noen kaller alle som kom fra Skandinavia i vikingtid for «vikinger», andre begrenser betegnelsen til dem som drev med skipsbasert plyndring i vikingtid. Da dette er uklart, tilstrebes det her å ikke benytte begrepet, det brukes bare der det forekommer i en originaltekst.

⁴¹ Et mulig unntak er slagstedet ved Florvåg på Askøy med et slag under borgerkrigene i 1194. Men da dette slaget er vesentlig yngre, blir det lite vektlagt her.

⁴² Innen dansk forskning er det blitt arbeidet mye med mulige marine baser fra jernalder, inkludert fra vikingtid. Disse har flere ting til felles, her nevnt i stikkordsform: god beskyttelse for vestlige vinder, ofte gode vinder for seiling like utenfor, lokalisert i vik eller liten fjord, gjerne smal inngang eller er lett å

stenge igjen, lett å vokte inngangen, flatt strandområde, kan overvåke innlandet, tilstedeværelse av varder, fluktrute i form av en elv, kanal eller eid, overnattingsmulighet, kost til krigerne oppnåelig i nærheten, samt lagermuligheter. Se Anne Nørgård Jørgensen, *Naval Bases in Southern Scandinavia, 7th to 12th Century*, i Anne Nørgård Jørgensen, John Pind, Lars Jørgensen og Birthe Clausen ed. *Maritime Warfare in Northern Europa*. Publications from the National Museum (København: Nationalmuseet, 2002), 125-152.

⁴³ At Hafrsfjord kan ha vært en viktig marin base ble først foreslått av Oliver Grimm i Oliver Grimm, A maritime-archaeological analysis of Hafrsfjord – seen from the land side. I Marianne Nitter red. *Tverrfaglige perspektiver 2*, (Stavanger: Arkeologisk museum i Stavanger, 2011), 23-34.

sjøslag i omtrent samme tid, som ble funnet i Skottland, på øyer i Irskesjøen, i vestlige England og i østlige Irland, hadde tydelige likheter med Hafrsfjord i utseende, men også i funksjon. En stor ressurs er at de fleste av disse nevnes i skriftlige kilder som er tilnærmet samtidige med slaget i Hafrsfjord. Med en sammenlignende studie av stedene og de skriftlige kildene som nevner dem, får prosjektet tilgang til informasjon som kan brukes til nye studier av både slaget i Hafrsfjord og hvilke funksjoner Hafrsfjord kan ha hatt.

I forprosjektet ble det funnet fire typer baser tilknyttet vikinger. Den ene, som vi har kalt «Sheppey-typen», lå på små øyer eller halvøy strategisk lokalisert ved for eksempel munningen av viktige elver. Bratte klipper eller store myrområder gjorde øyene lette å forsvare. De var på ulikt vis viktige for de store flåtene, og nevnes i skriftlige kilder i forbindelser med kriger eller plyndring på omtrent samme tid som slaget i Hafrsfjord. En annen base er «Dublin-typen», plassert på fastlandet på et sted der to elver møtes. En tredje type er «Scapaflow» typen, et åpent område omgitt av øyer med flere utganger. Flere av vikingbasene på De britiske øyene og i Irland er nevnt i skriftlige kilder, men med unntak av Dublin er få arkeologiske undersøkelser gjennomført. Den siste kategorien med baser er «Hafrsfjord-typen», som karakteriseres av at de aller fleste har vært slagsteder for vikinghærer i siste halvdel av 800-tallet eller de første tiårene av 900-tallet. Stedene i seg selv har store likheter med Hafrsfjord og viser et tydelig mønster. De er alle små fjorder eller vikar med et svært

smalt innløp. Innenfor åpner de seg til større åpne flater med vann, der vi antar at det forekommer lite strømmer og lave bølger. Det er ofte små øyer og smale nes der. Noen har et flatt strandområde i nærheten. Det er gjort få eller ingen arkeologiske registreringer på land i tilknytning til disse stedene. Muligheten for funn på land er derfor uavklart. Ingen av disse stedene har fra 900-tallet av utviklet seg til byer, slik som for eksempel Dublin. De har derimot en tydelig sammenheng med borger eller andre typer aristokratiske bygg i senere tider. Noen har vært marine baser i nyere tid.

I fase to vil vi prøve å finne flere slagsteder som kan sammenlignes med Hafrsfjord. Arbeidet har kommet langt for Irlands del på grunn av systematiske oversikter over de skriftlige kildene. Men søket må fortsette når det gjelder Skottland, vestlige England og nordlige Frankrike, der det så langt bare er funnet enkelte baser. Sannsynligvis har det vært baser i Normandie og Bretagne, så langt er det funnet en av «Sheppey-typen». Kanskje har også Galicia i Spania hatt vikingbaser. Vi kan allerede nå foreslå noen muligheter for hva slags steder basene har vært, og hvorfor det har stått slag der. Disse forslagene vil utgjøre fundamentet for noen av de nye strategiene i jakten på mer kunnskap om slaget i Hafrsfjord og stedet det slaget sto.

Trolig fungerte stedene av «Hafrsfjord-typen» som baser for store flåter på plyndringstokt i områdene i vest. Det er en entydig sammenheng mellom disse basene og krig. Særlig synes det å være en tydelig forbindelse mellom basene og vikingaktiviteter i Irland, Skottland, vestlige

England og til dels i Den engelske kanal. Det er et sammenfall mellom flåter som kom fra slike baser og historisk kjente angrep i siste halvdel av 800-tallet og de første tiårene av 900-tallet. Dette er steder som ofte har vært arenaer for sjøslag i samme periode, de fleste én gang, enkelte to eller tre ganger. Sammenfallet mellom «Hafrsfjord-baser» og til dels betydelige sjøslag er svært tydelig. I det videre forskningsarbeidet vil vi prøve å øke forståelsen av hva disse slagene omhandlet og hvorfor de fant sted på disse spesielle stedene. Sjøslag der motstanderne er kjent, kan ha stått mellom to ulike grupperinger av vikinger, for eksempel mellom de såkalte «svarte» og «hvite», eller mellom en vikinghær og for eksempel irer eller Anglo-saksiske grupper. Det er en grunnleggende antakelse i prosjektet at økt innsikt i disse «Hafrsfjord-basene» vil være en strategi for å oppnå forståelse av svært viktige aspekter ved Hafrsfjord og hvorfor et stort slag sto her. Disse sammenlignede studiene kan vise seg å gi helt nye perspektiver i dette arbeidet.

De marine basene ser ut til å ha vært strategisk viktige steder som utgjorde fundamentet i vikingtidens ekspansjon vestover. Uten dem var det ikke mulig å gjennomføre politisk erobring, handel og plyndring av stor skala utenfor eget

hjemmeområde. Eksistensen av slike baser i vest er lite påpekt i vikingtidforskningen.⁴⁴ Baser av «Hafrsfjord-typen kan ha vært steder som muliggjorde at vikingflåtene kunne operere langt hjemmefra over lengre tid og i stort omfang. Det ser ut til å være en sammenheng mellom bestemte steder og bestemte flåter. En del av basene har muliggjort overvintring av flåter, for eksempel kalles en av dem på norrønt for «vintersetl». At flåtene kunne overvintre, er sannsynligvis en sterkt undervurdert side ved vikingtoktene i vesterveg. Vinteropphold muliggjorde angrep på tider av året da motstandernes styrker ikke var innkalt.⁴⁵ Det kan dreie seg om en form for «appropriate advanced base of operations»⁴⁶ i områder utenfor de vikingene selv kontrollerte.

Fig. 22. En marin base i vikingtid med store likheter med Hafrsfjord, Barry Island i Wales.

⁴⁴ Et unntak kan være det såkalte «longphort»-fenomenet som kjennes fra irske skriftlige kilder fra denne tiden. Dette er et åpenbart et viktig, men uklart fenomen som har med vikingenes flåter å gjøre, men som aldri er blitt funnet arkeologisk. I engelske samtidskilder nevnes noe som kalles «water-fortress» («wæterfæstenne»), se Ryan Lavelle, *Alfred's Wars. Sources and interpretations of Anglo-*

Saxon Warfare in the Viking Age (Woodbridge: Boydell, 2010), 188.

⁴⁵ Gareth Williams, Raiding and warfare, i Stefan Brink and Neil S. Price ed. *The Viking World* (London: Routledge, 2008).

⁴⁶ John B. Hattendorf, Introduction, i John B. Hattendorf and Richard W. Unger ed. *War at sea in the Middle Ages and the Renaissance*. (Woodbridge: Boydell, 2003), 12.

Et av de viktigste målene i forskningsprosjektets fase 2, er derfor å undersøke om Hafrsfjord kan ha vært en marin base med tilsvarende funksjoner som de i vest. Vi vil analysere muligheten for at slaget i Hafrsfjord var en kamp om et avgjørende viktig strategisk sted. Krig på dette tidspunktet dreidde seg sannsynligvis ikke om områder eller befolkninger, men kamp om kontroll over strategisk viktige steder, «...control of strategic points...».⁴⁷ Kontroll med disse stedene muliggjorde så makt over større områder og befolkningsgrupper. Vi vil således også analysere krigens karakter i vikingtid, funksjonene til slike strategiske punkter og hvordan Hafrsfjord ville kunne inngå i krigsstrategier.

Kampen om området der ferdselsårene møtes

Et tydelig inntrykk fra arbeidet med basene er at de ofte var steder der viktige ferdselsårer møtes. Det ble erkjent i forprosjektet at dette også gjelder Hafrsfjord. Noen av tidens viktigste ferdselsårer både til sjøs og over land møtes i området her. Hafrsfjord kan ha vært det strategisk viktige stedet, hvorfra det var mulig å kontrollere et større område der tidens viktigste ferdselsårer møtes (se figur 23). De veiene som møtes her er:

1. Området er den sørlige enden av «Nordvegen», den fundamentalt

⁴⁷ Richard W. Unger, Conclusion, i John B. Hattendorf and Richard W. Unger ed. *War at sea in the Middle Ages and the Renaissance*. (Woodbridge: Boydell, 2003), 253.

⁴⁸ Veien fra Boknafjord-området var viktig, da vikingtidens navigasjon forutsatte en rute rett vest.

viktige kystleden som førte nordover langs norskekysten helt til det nordvestlige Russland.

2. Her er også et av de viktigste startstedene, kanskje det viktigste, for «Vestvegen» til Orknøyene og Hebridene og videre inn i Irskesjøen, til det sørlige England og til Kontinentet, kanskje også videre til Middelhavet.⁴⁸
3. Ved Hafrsfjord finner en startstedet for en viktig rute mot sør over land.
4. Området er også startstedet for en rute som fører mot nordøst og inn i fjellområder med ressurser av stor betydning i vikingtiden.

Og rett vest for Boknafjorden er den beste ruten til Orknøyene og videre. Det finnes også ruter vestover fra andre punkter ved kysten, hovedsakelig lenger nord som fører til Shetland og Island. Men den som kontrollerte «Norvegr», kontrollerte også disse.

Fig. 23. Oversikt over den tids viktigste ferdselsårer og steder nevnt i teksten.

Dermed kan Hafresfjord ha vært det strategisk viktige stedet, hvorfra det var mulig å kontrollere området der «Nordvegen», «Vestvegen», samt to viktige ferdselsårer over land møttes. Som Hattendorf formulerer det: «A crossing point for two or more line of travel is always a central, strategic

posisjon,...». ⁴⁹ Området der veiene møttes kan ha utgjort et «crossing point», møtestedet eller «veikryss», av så stor betydning at kontroll over det langt på vei også ville gi kontroll over selve ferdselsårene. I det videre arbeidet i fase 2 vil vi analysere om slaget i Hafresfjord var en konflikt om dette strategiske området, «veikryss», som måtte kontrolleres for å dominere de viktigste ferdselsårene som fantes på dette tidspunkt, både på land og over sjø.

Kampen om et politisk sentralområde
 Det er også en tydelig likhet mellom Hafresfjord og noen av vikingtidens politisk viktigste steder, særlig likheten med Roskilde i Danmark er påfallende. ⁵⁰ Det finnes også andre, som Kertinge Nor på Fyn, som må ha vært et sted av politisk betydning, da en av de viktigste skipsgravene, Ladby, ligger like ved. ⁵¹ Et interessant område er Borgenfjord ved Mære i Nord-Trøndelag. Like ved ligger den gamle storgården Egge. Et sentralt mål vil være å lokalisere flere steder som har klare likheter med Hafresfjord, og som også hadde tydelig over-lokal politisk betydning. Så kan

⁴⁹ John B. Hattendorf, Introduction, i John B. Hattendorf and Richard W. Unger ed. *War at sea in the Middle Ages and the Renaissance*. (Woodbridge: Boydell, 2003), 10.

⁵⁰ Påpekt av Atle Skarsten og Tor Erik Hansen, *Solas eldste historie* (Tananger: Skalden forlag, 2008), 187. Roskilde og Lejre som ligger like ved, har helt spesielle roller i dansk historie. I Roskilde er det antatt at det lå en kongsgård og en svært tidlig kirke som ikke er arkeologisk påvist. Katedralen her er den danske kongeslektens tradisjonelle gravsted. Byen var bispede og markedsby. Det lå en handelsplass innerst i fjorden i et område der en rekke handelsveier møtes. I det gamle havneområdet ble flere skip funnet i 1997. Stedet ble kalt «danernes

kongesæde» av Adam av Bremen i 1070. Lejre er i legender knyttet til danske konger i forhistorisk tid. Legendestoff tilskriver stedet nøkkelroller i utformingen av det danske kongeriket. Det finnes viktige graver og hallbygninger her. Stedet er knyttet til kongeslekten «Skoldungene», ifølge skriftlige middelalderkilder.

⁵¹ Informasjon om Kertinge Nor hos Anne Nørgård Jørgensen, *Naval Bases in Southern Scandinavia from the 7th to the 12th Century*, i Anne Nørgård Jørgensen, John Pind, Lars Jørgensen og Birthe Clausen ed. *Maritime Warfare in Northern Europe* (København: Publications from The National Museum, 2002), 125-152.

disse sammenlignes og de underliggende likhetene brukes som utgangspunkt for å studere om, og i tilfelle hvordan, også Hafrsfjord/Nord-Jæren-området var et politisk viktig område i vikingtid. Dette leder så eventuelt videre til spørsmålet om områdets politiske rolle kan ha påvirket at slaget stod nettopp her.

Å komme lengre i å forstå Hafrsfjord-områdets politiske betydning, er en viktig del av fase 2. Her vil resultatet fra et stort antall utgravninger gjennom flere tiår komme til nytte. En ny og systematisk analyse av det allerede eksisterende arkeologiske materialet som kan tilknyttes elitegrupper i det aktuelle tidsrommet, vil med all sannsynlighet kunne føre til vesentlig mer informasjon om det politiske miljøet som direkte eller indirekte var involvert i slaget.

Noe som peker seg ut på Nord-Jæren, er jordeiendomsforholdene, og at området har vært sete for stormannsslekter med betydelig politisk makt. I 1661 var andelen sentralmaktgods⁵² i skipreidene Goa, Jåtun, Sola, Hauske og Askje 88%,⁵³ noe som er

ekstremt høyt. Om dette er forhold som har kontinuitet bakover i tid, er et viktig spørsmål. Eldre jordeiendomsforhold på Jæren er imidlertid uklare. Men ved å kombinere analyser av eiendomsforhold, andre skriftlige kilder og det omfattende arkeologiske materialet som kan tilknyttes elitegrupper, kan en muligens komme et stykke videre. I selve Hafrsfjord-området foreligger det allerede studier av steder som peker seg ut, og som kan ha hatt funksjoner over det lokale. Dette gjelder Tjora,⁵⁴ Sømme⁵⁵ og området ved Sola kirkeruin.⁵⁶ Det vil sannsynligvis også vise seg nødvendig å inkludere analyser av politisk viktige steder innenfor et større område på Nord-Jæren/Stavanger-halvøya for å kunne øke forståelsen av Hafrsfjord. Steder som peker seg ut, og som det allerede finnes en del informasjon om, er Hundvåg med en Husebygård, vesentlige gravfunn og steinkors,⁵⁷ Gausel med unike gravfunn fra siste halvdel av 800-tallet som opphører ca. 900,⁵⁸ Soma med helt spesielle irske funn,

⁵² Jordeiendommer eid av konge, klostre, biskop og domkapittel (presteskap ved domkirkene).

⁵³ Halvard Bjørkvik, Stavanger len og Agdesida, i Halvarad Bjørkvik og Andreas Holmsen red. *Kven åtte jorda i den gamle leiglendingstida. Fordelinga av jordeigedomen i Noreg i 1661* (Trondheim: Tapir, 1978), 37-53.

⁵⁴ Funnene fra Tjora med nærmeste gårder viser en konsentrasjon av viktige funn fra vikingtid og middelalder: Bautastein, flere steinkors, myntfunn, middelaldersk kirkegård, vesentlige gravfunn fra vikingtid på høyt sosialt nivå, samt funn av vektlodd som kan være en indikator på handel.

⁵⁵ Pågående arbeid med funn av sølvsmedområde på Sømme, Trond Meling, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.

⁵⁶ Oppsummert av Mari Høgestøl, innlegg under seminaret om Hafrsfjord 872 holdt på Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger, 25.03.2014.

⁵⁷ Asgaut Steinnes, *Husebyar* (Oslo: Den norske historiske forening, 1955), Olle Hemdorff, innlegg under seminaret om Hafrsfjord 872 holdt på Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger, 25.03.2014.

⁵⁸ Egil Bakka, Gauselfunnet og bakgrunnen for det. *Arkeologiske skrifter fra Historisk museum, no. 7* (Bergen: Historisk museum: 1993), 248-304. Ragnar Børshem og Eli-Christine Soltvedt, Gravene på Gausel, i Ragnar Børshem og Eli-Christine Soltvedt red. *Gausel-utgravningene 1997-2000* (Stavanger: Arkeologisk museum i Stavanger, 2002), 177-236.

samt Jåttå.⁵⁹ Resultatet fra arkeologiske undersøkelser og registreringer på disse stedene foreligger, og materialet er derfor lite ressurskrevende å analysere i lys av målsetningene i Hafrsfjord-prosjektet. Et viktig aspekt ved de tre nordligste skipreidene på Jæren var odel- og pantegodset så lavt som 12 %. Dette lave nivået finner en også på øyene nordover. «Fra Utstein til Hafrsfjord var det nærmest et odelsvakum i 1661, med ikke en gang 5 % av jorda i bondesjøleige».⁶⁰ Det mest spesielle med eiendomsforholdene i dette området er den påfallende dominansen til kron- og kirkegodset i de fem skipreidene mellom Utstein og Stavanger, til sammen 88 % av skyld i 1661. Mye av det sentralkirkelige jordegodset kan ha vært opphavelige donasjoner av krongods. Ting tyder derfor på at krongodset har dominert her i gammel tid. En tilsvarende konsentrasjon finnes også omkring Avaldsnes.⁶¹ Dermed peker Nord-Jæren seg ut som et område der det kan ha eksistert store kongelige eiendommer. Alderen til dette krongodset er imidlertid usikkert.

Vi vil i fase 2 av prosjektet arbeide for en økt forståelse av Hafrsfjord- og Nord-Jæren-området politiske betydning ved å:

1. Utføre nye samlende analyser av eksisterende arkeologiske funn etter elitemiljø, dvs. som kan relateres til et politisk nivå over det lokale, for

eksempel graver eller hallbygninger, fra siste halvdel av 800-tallet og til litt inn på 900-tallet.

2. Gjøre nye analyser av det vestlige arkeologiske materialet, særlig det betydelige irske, som er karakteristisk for Nord-Jæren i siste halvdel av 800-tallet. Se også de andre punkter under.
3. Utføre analyser av praktsverdene fra det aktuelle tidsrommet, da det antas at tilgangen til disse avhang av politiske allianser og krigertjeneste.
4. Vektlegge lokaliseringen av de tidlige middelalderkirkene i stein.
5. Gjøre analyser av de spesielle eiendomsforholdene kjent fra skriftlige kilder på 1600-tallet, som viser en påfallende opphoping av såkalt sentralmaktgods i bestemte deler av Hafrsfjord-området. Det vil bli søkt klargjort hvor langt tilbake i tid en kan spore denne jordeiestrukturen.

En strategi for å komme videre i arbeidet med Hafrsfjord/Nord-Jæren er å gå vekk fra fokuset på betydningen av enkeltsteder, og heller konsentrere seg om områdets betydning. I dette området ser en konturene av at det fantes flere steder med spesielle funksjoner. De overløke politiske rollene var ikke begrenset til en lokalitet, men spredt på flere. En ting de kan ha hatt til felles, er

⁵⁹ Olle Hemdorff, innlegg under seminaret om Hafrsfjord 872 holdt på Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger, 25.03. 2014.

⁶⁰ Andreas Holmsen, *Nye studier i gammel historie* (Oslo: Universitetsforlaget, 1976), 79, basert på materiale fra Halvard Bjørkvik.

⁶¹ Halvard Bjørkvik, Avaldsnes i førhistorisk og tidleg historisk tid, i *Kongskyrkje ved Nordvegen. Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*, red. Svein Ivar Langhelle og Birger Lindanger (Aksdal: Lokalhistorisk stiftelse, 1999) 9-53, Frode Fyllingsnes, *Karmøys historie b. 2: Middelalderen* (Stavanger: Dreyer, 1999).

tilknytningen til Hafrsfjord. Med dette får vi fokuset på et «politiske sentralområde» samlet rundt en spesielt viktig havn. En mulig innfallsvinkel for bedre å forstå Hafrsfjord/Nord-Jæren vil være en sammenlikning med det tidligere nevnte Mære-området, som har en liknende liten fjord og flere åpenbart betydningsfulle steder i nærområdet, som for eksempel Egge. I disse indre delene av Trøndelag sees en form for politisk sentralisering i vikingtid, som bygger på flere trolig ganske jevnbyrdige sentralsteder på et politisk noe lavere nivå innen et «sentralområde».

Arbeidet med å sammenlikne Hafrsfjord/Nord-Jæren og Mære/indre deler av Trøndelag er helt i innledningsfasen, men noen iakttagelser kan likevel noteres. Mære/indre deler av Trøndelag er et område der en Hafrsfjord-liknede liten fjord kan ha hatt spesielle maritime oppgaver av politisk betydning. I nærheten finnes flere steder med åpenbare overløse funksjoner. Både for Hafrsfjord- og Mæreområdet kan det antas at politisk makt er spredt på flere steder, ikke bare på ett sentralsted/«høvdingsete», men i ett «sentralområde». Begge områder har også til felles en tydelig opphoping av irsk/insulært arkeologisk gjenstandsmateriale. Dette øker utover på 800-tallet, men tar slutt eller viser en tydelig nedgang fra ca. 900.⁶² Dessuten er det viktig å få fram at på begge steder finnes

middelalderkirker av stein lokalisert ved disse «Hafrsfjord-havnene» (Sola kirkeruin og Mære henholdsvis). Innenfor begge områder skjer en byutvikling i sein vikingtid eller tidlig middelalder, der en katedral er viktig, nemlig Lade/Nidaros og Stavanger. Begge steder hadde åpenbart nøkkelroller i de politiske endringene vi i dag kaller «rikssamlingen». I et senere forsøk på en rikeoppbygging under Olav den hellige, skjedde det også et avgjørende slag i indre deler av Trøndelag, på Stiklestad, uten at det skal vektlegges her. Begge områder, Nord-Jæren og disse indre delene av Trøndelag, er «A place of primary importance», som har til felles den geografiske beliggenheten i forhold til «essential lines for trade and communication, its offensive and defensive military strength, and its resources for survival».⁶³ Likhetene med Roskilde er også tankevekkende, selv om vi i utgangspunktet skal være forsiktige med å sammenligne med et sted på et så høyt politisk nivå. Men det vi kan se, er at de samme funksjonene som er samlet i Roskilde/Lejre, også forekommer spredt rundt på flere steder på Nord-Jæren. Likhetene blir veldig store om vi vurderer hele området fra Nord-Jæren, over Boknafjorden til Avaldsnes under ett. Et utgangspunkt som fokuserer på at disse viktige funksjonene finnes innenfor et område, i stedet for samlet på et sted, kan vise

⁶² Om irsk materiale i Trøndelag, se Aina Margrethe Heen Pettersen, *Mellom De britiske øyer og Midt-Norge: En arkeologisk analyse av insulær kontakt og gjenstandsfunn fra vikingtidsgraver i Trøndelag*. Masteroppgave i arkeologi (Trondheim: Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, 2013). For det irske materialet på Jæren, se Egon Wamers,

Insularer Metallschmuck in Wikingerzeitlichen Gräbern Nordeuropas (Neumünster: Offa-Bücher, 56, 1985).

⁶³ Alfred Thayer Mahan, *Naval Strategy*, 300. Reprinted in John B. Hattendorf, *Mahan on Naval Strategy* (Annapolis: US Naval Institute, 1991).

seg å være produktivt i prosjektets videre analyser.

Et annet viktig aspekt vil være å inkorporere at Nord-Jæren/Hafrsfjord var ett av flere politiske sentralområder innenfor det senere Norge i vikingtid. De andre må ha vært Trøndelag, Møre, Sogn og Vestfold. Det er også disse områdene som tar del i konflikter eller alliansebygging i Snorres versjon av Harald Hårfages rikssamling (se figur 20). To av dem er foreslått som utgangssteder for rikssamlingen, Sogn og Vestfold. Uansett framstillingene i sagalitteraturen, så var dette i vikingtid politisk viktige områder med spesielle ressurser når det gjelder jordbruk og befolkningsstørrelse. Skulle en antatt samling av Norge gjennomføres, var kontrollen over disse landskapene avgjørende. Egon Wamers har påpekt at de nevnte områdene har til felles mye irsk/insulært arkeologisk materiale fra 800-tallet, særlig den siste halvdel. Han mener dette vitner om ressurser og organisatorisk evne til å gjennomføre tokter i vest. Det er i vårt prosjekt viktig å gjøre en analyse av Hafrsfjord-slaget som også involverer at dette kan ha vært en kamp mellom allianser, som utgikk fra disse politisk viktige områdene.

Det er i denne sammenheng naturlig at Museum Stavanger i Delprosjekt 1: fase 2 inngår et tett samarbeid med Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger, rundt

funnene på land. AM har gjennomført et omfattende arbeid med arkeologiske utgravninger i dette området⁶⁴, som viser det store potensialet for å komme videre når det gjelder forståelsen av Hafrsfjord-områdets viktige politiske betydning.

Handelsområde og muligheten for handelshavn

Et arbeid som kom i gang i forprosjektet, var å utvikle strategier for å forstå handelsvirksomheten i Hafrsfjord/Nord-Jæren-området i vikingtid. På dette punktet har både MUST og AM tatt vesentlige skritt videre. En annen viktig bidragsyter var Rygene detektorklubb, som arbeidet med å finne vektlodd i Hafrsfjord området.⁶⁵ Et av detektorklubbens mest tankevekkende resultater, var funn av handelsindikerende vektlodd på påfallende mange av de sentrale gårdene rundt Hafrsfjord (Se utvalgte funn og stedsnavn i vedlegg 1). Funn av mulige indikasjoner på handel i vikingtid og middelalder var således spredt over et større område, de var ikke konsentrert til et spesielt sted. At det ikke er lyktes å påvise handels- og håndverksteder i den vestlige delen av Norge som likner Kaupang i Vestfold, er en av de store uløste oppgavene innen arkeologien. Et utgangspunkt i vårt prosjekt er derfor å analysere forekomstene av handel spredt innenfor et større område i stedet for konsentrert på en lokalitet. I forprosjektet ble

⁶⁴ Olle Hemdorff, innlegg under seminaret om Hafrsfjord 872 holdt på Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger, 25.03. 2014, samt Mari Høgestøl, innlegg holdt samme sted.

⁶⁵ Rygene detektorklubb sine resultatene ble presentert av John Kvanli på seminaret om

Hafrsfjord 872 holdt på Arkeologisk museum 25.03.2014. Noen av klubbens funn er også omtalt i Atle Skarsten og Tor Erik Hansen, *Solas eldste historie* (Tananger: Skalden forlag, 2008).

det påvist noe som kan være en handelshavn i Hafrsfjord, på Joa. Dette er et pågående arbeid.

AM sitt funn av et sølvsmed-område på Sømme⁶⁶, sammen med graver inneholdende finsmedutstyr på høyt sosialt nivå i Hafrsfjord-området, kan også være en innfallsvinkel for å komme videre når det gjelder handel og håndverk.

Et tett samarbeid mellom MUST sin fase 2, AM sitt videre arbeid, samt Rygene detektorklubb sin søkevirksomhet, kan vise seg å være en mulighet til å forstå helt nye, sentrale sider ved Hafrsfjord-området. Vi snakker da trolig ikke om ett handelssted, men et handelsområde med en eller flere handelshavner.

Som nevnt vil Hafrsfjord bli analysert som det strategisk viktige møtestedet for ferdsselsårer, som gjorde det mulig å kontrollere et større territorium. Et annet viktig aspekt ved dette er også muligheten til å kontrollere noen svært viktige ressurser som ble transportert langs disse ferdsselsårene. Dette kan være ressurser som var avgjørende for å bygge opp store flåter: tømmer egnet til bygging og vedlikehold av skip, jern, ull,

tauverk og båtbyggerkompetanse. Her var også et omland med god tilgang på agrare produkter. Kombinasjonen av disse nøkkelressursene og strategiske baser var nødvendig for effektiv politisk kontroll. «Because of this, sea battles were far less important than the control of the bases». ⁶⁷ Sjøslag på dette tidspunkt kunne dermed potensielt være slag mellom flåter som «... fought battles and wars over control of strategic points, sites that had to be controlled in order to have command over trade routes». ⁶⁸ «Those key places where various means of trade and communications converge to serve a large area». ⁶⁹

Kampen om kongsgårdsområdet

Noen antatt usikre skriftlige kilder knytter Harald Hårfagre til Utstein og Avaldsnes⁷⁰, samt Fitjar på Stord (se figur 20 og 23). Dette var kongsgårder i hvert fall under hans etterfølgere. En arkeologisk utgravning på Avaldsnes påviste kongsgårdsindikatorer tilbake til 1000-tallet.⁷¹ Et mulig viktig aspekt ved slaget i Hafrsfjord, er at det står på sørgrensen og dermed begynnelsen av dette området som i hvert fall senere var dominert av kongsgårder. Flere av disse stedene var

⁶⁶ Pågående arbeid ved Trond Meling, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger

⁶⁷ John B. Hattendorf, Introduction, i John B. Hattendorf and Richard W. Unger ed. *War at sea in the Middle Ages and the Renaissance* (Woodbridge: Boydell, 2003), 18.

⁶⁸ Richard W. Unger, Conclusion, i John B. Hattendorf and Richard W. Unger ed. *War at sea in the Middle Ages and the Renaissance* (Woodbridge: Boydell, 2003), 253.

⁶⁹ John B. Hattendorf, Introduction, i John B. Hattendorf and Richard W. Unger ed. *War at sea in*

the Middle Ages and the Renaissance (Woodbridge: Boydell, 2003), 10.

⁷⁰ Es byr at Utsteini i *Haraldskvadet* og á Kormtu býr hos Magnus Olsen, *Maal og Minne*, 1913, 71. Det blir også lagt vekt på at Harald Hårfagre oppholdt seg mye på Avaldsnes i sine siste år og ble gravlagt i nærheten. Hans nærmeste etterkommere ble også assosiert med de samme stedene.

⁷¹ Dagfinn Skre, Noen resultater fra utgravningene på Avaldsnes 2011. *Frå haug ok heiðni* 2011, nr. 4. Siste i Dagfinn Skre, *Norðvegr – Norway: From Sailing Route to Kingdom. European Review* vol 22, issue 01, 2014, 34-44.

også sannsynligvis politisk og strategisk viktige i tiden før slaget, særlig på slutten av 700-tallet.⁷² At Harald vant over «austmennene» og dermed kunne bo på Utstein slik *Haraldskvadet* tolkes, kan være betydningsfullt. Utstein er den sørligste av kongsgårdene som var assosiert med Hårfagre-slekten. Den ligger strategisk til ved den sørlige starten av Nordvegen, men også i den østlige starten for Vestervegen. Kongsgården hadde dermed en helt spesiell plassering i «veikrysset» mellom Nordvegen og Vestervegen. Avaldsnes og Fitjar hadde begge åpenbar sentral beliggenhet ved Nordvegen. Dette er nok på grunn av at «...narrow places along a main route are particularly important».⁷³ En analyse av kongsgårdsområdet bygger på den strategiske betydningen til disse spesielle stedene, som Avaldsnes og Fitjar, da de ga «control over narrows». Det viser til «the advantage of being in command of specific sites».⁷⁴ Området fra Hafrsfjord, videre til Utstein, Avaldsnes, Fitjar og nordover langs Nordvegen til Nordhordaland (se figur 9), kan ha hatt helt spesielle nøkkelroller under Harald Hårfagre og var tydelig assosiert med kongemakten i tiden etter. Innen dette området finnes også konsentrasjoner av eiendommer som kan gå tilbake til en eldre kongemakt (se under «Kampen om et politisk sentralområde»). I vårt prosjekt mener vi det

⁷² Arnfrid Opedal, *Kongemakt og kongerike. Gravritualer og Avaldsnes-områdets politiske rolle 600-1000*. Oslo Archaeological series 13 (Oslo: Unipub, 2010).

⁷³ John B. Hattendorf, Introduction, i John B. Hattendorf and Richard W. Unger ed. *War at sea in the Middle Ages and the Renaissance* (Woodbridge: Boydell, 2003), 10.

er nødvendig å analysere slaget i Hafrsfjord som en konflikt om dette svært strategisk viktige området. Trolig var det avgjørende å ha kontroll her for å oppnå noen politisk innflytelse av betydning innen nåværende Norge. En annen side ved dette området, er eksistensen her av steder med tilknytning til et eldre herskernivå, i form av noen av Norges rikeste gravfunn. Disse kan ha utgjort en politisk legitimerende faktor i en konflikt, på den måten at de som kontrollerte slike steder, også overtok en eldre og legitim herskerrett.

Kampen om Nordvegen

Tidligere i denne rapporten ble det foreslått at slaget i Hafrsfjord kan ha omhandlet kontrollen over et område der Nordvegen og Vestervegen møtes. I Boknafjorden begynner Nordvegen, som helt åpenbart var av avgjørende strategisk betydning. I *Haraldskvadet* knyttes seieren i Hafrsfjord direkte til Utstein, noe som i de perspektiver som her vektlegges, er et naturlig valg tatt i betraktning Utsteins beliggenhet midt i «veikrysset» mellom tidens viktigste ferdselsårer.

Inntekter fra handel med varer som ble transport langs Nordvegen i vikingtid var udiskutabelt viktig, og denne handelen har også vært gjenstand for en omfattende forskning. Eksport av hvalrosstener⁷⁵ kan

⁷⁴ Richard W. Unger, Conclusion, i John B. Hattendorf and Richard W. Unger ed. *War at sea in the Middle Ages and the Renaissance* (Woodbridge: Boydell, 2003), 253.

⁷⁵ Andre kjente varer som ble fraktet langs Nordvegen, var fuglefjær til dyner, en stor verdi i sin tid, skipstau, pelsverk og skinn, selolje til behandling av skip (forlenget deres brukstid vesentlig), jern må

illustrere den betydning varer fra nordområdene fraktet via Nordvegen fikk på denne tida. Hvalrosstener er funnet flere steder i Nord- og Vest-Europa. De ble brukt til for eksempel helgenskrin, krusifikser og bispestaver, gjenstander som tidligere ble laget av elfenben. Tilførselen av elfenben fra sør og øst ble vanskeligere i vikingtid på grunn av den arabiske ekspansjonen i Middelhavet. Dette eksempelet viser hvilke verdier det er snakk om, men det vitner også om den økte betydningen Nordvegen fikk på grunn av hendelsesforløp langt borte, i dette tilfellet politiske endringer i Middelhavsområdet. Varer fra nord kan dermed ha blitt mer ettertraktet enn tidligere, noe som også medførte at kontroll med handelsruten langs Nordvegen ble viktigere.

En gammel teori er at rikssamlingen var motivert av et behov for å sikre en trygg seilas langs Nordvegen forbi de utsatte farvannene på Sør-Vestlandet. Noen av de som hadde størst interesse av dette, var Lade- og Håloygjjarlene som kontrollerte Trøndelag og Hålogaland.⁷⁶ Disse landsdelene har dermed av enkelte forskere blitt tillagt en katalysatorrolle i rikssamlingen. Store inntekter kunne oppnås om det lykkes å nå fram med varer til de store markedene lenger

ha vært svært viktig, ellers også brynestener, kvernsteiner, gevir, hvalbein og annet. Ifølge Bjørn Myhre økte utnyttelsen av disse utmarksressursene betydelig utover i vikingtid. Se for eksempel Bjørn Myhre, *The Archaeology of the Early Viking Age in Norway, in Ireland and Scandinavia in the Early Viking Age*, ed. by Howard B. Clarke, Maire Ni Mhaonaigh og Ragnall Ó Floinn (Dublin: Four Courts Press, 1998), 16,20.

⁷⁶ For en nærmere presentasjon av Ladejarlene og deres forhold til Nord-Norge, se Håvard Dahl

sør.⁷⁷ Er dette perspektivet riktig, betyr det at i rikssamlingen måtte det oppnås kontroll over hele Nordvegen fra begynnelsen i Boknafjorden til så langt nord som mulig. Andreas Holmsen ser forbundet mellom Håkon Grjotgardsson Ladejarl og Harald Hårfagre i lys av dette. Alliansen var dermed basert på felles interesser mellom en som hadde kontroll over Trøndelag og Nord-Norge og en med kontroll over kystområdene lengre sør.⁷⁸ Gjennom Harald Hårfagres allianser med Møre(jarlen) og Lade(jarlen) ville en liten gruppe mennesker ha kontroll over hele Nordvegen sørover til «krysset» i Boknafjorden og videre i Vestervegen: «Ladejarlen» (Hålogaland + Trøndelag) + «Mørejarlen» (Møre og Orknøyene + Sogn?) + Harald Hårfagre (Sør-Vestlandet, Sogn? og involvert i Orknøyene og andre områder i vest) = omfattet hele veien fra nordvestre Russland til Boknafjorden der Vestervegen begynte, og videre til Orknøyene. Og fra Orknøyene kunne de også delta som aktører i Skottland, i Irskesjøen og England, samt på det nordlige Kontinentet. De ville dessuten hatt kontrollen over andre seilingsruter vestover fra norskekysten til Shetland, Færøyene, Island og Grønland.

Bratrein, Jarleætta og Hålogaland i Hans Peter Blankholm, Håvard Dahl Bratrein, Johan E. Arntzen og Keth Lind red. *Nord-Norge i Europa. Venneskrift til Reidar Bertelsen*. Tromsø Museums Skrifter XXXIV.

⁷⁷ Johan Schreiner, *Trøndelag og Rikssamlingen*, Avhandlinger utgitt av Det norske vitenskapsakademi, historisk-filosofisk klasse, 1928, nr. 3, 8-15.

⁷⁸ Andreas Holmsen, *Norges historie* (Oslo: Gyldendal, 1971), 136.

Det er lett å se verdien av en slik allianse, og er det riktig at slaget i Hafrsfjord handlet om kontroll over Nordvegen og Vestervegen med «krysset» i Boknafjorden som strategisk viktig sted, ville den samme lille gruppen ved seier i bataljen ha kontroll over et forbløffende stort område som på akkurat dette tidspunkt var spesielt viktig.

Med et slikt perspektiv blir kontroll over Sør-Vestlandet og Boknafjorden bli avgjørende, og det er fullt mulig å foreslå at slaget i Hafrsfjord omhandlet et forsøk på ivareta eller overta kontrollen av ferdselen både langs Nordvegen og Vestervegen. Med den fulgte som nevnt inntekter fra et svært område, som strakte seg fra deler av Kontinentet, det sørvestlige England, Irskesjøen, Irland og Skottland og videre langs kysten av Norge helt til Nordvest-Russland. Det er derfor mulig at Harald Hårfagre og hans allierte oppnådde helt eller delvis kontroll over «vikinginntekter» både fra Vestervegen og Nordvegen. Betydningen av dette vil bli tatt opp under.

Harald Hårfagres erobrerferd slik den framstilles av Snorre i *Heimskringla* kan ha en essens som på en eventyrpreget måte forteller om en liten gruppe personer, som ved hjelp av allianser eller erobringer tok kontroll ikke over et territorium, men over kystleia. De vant seg med andre ord hele Nordvegen, ikke Norge. Og etter slaget i Hafrsfjord fortsatte de videre til Orknøyene, og utnyttet

muligheter som baser der ga for å komme enda lengre.

Kampen om Vestervegen

«Vestervegen» (norrønt «Vesturvegr») var den viktigste ferdselsåren til sjøs vestover til Shetland, Orknøyene, Hebridene, Man, det vestlige England, Wales, Irland og videre sørover til Kontinentet, samt nordvestover mot Færøyene, Island, Grønland og Vinland. Det er åpenbart at denne kontakten må ha vært spesielt viktig for folk fra den vestlige delen av nåværende Norge i vikingtid. Både det arkeologiske materialet, ikke-norske samtidskilder og de yngre sagaene viser tette bånd mellom Vestlandet og disse områdene i vest. Veien var kort, og mulighetene vestover var store både for plyndring og handel og for erobring av nytt land (se figur 24).⁷⁹

Betydningen av områdene i vest må inkorporeres i nye analyser av slaget i Hafrsfjord og dets historiske rolle. Dette gjøres på grunn av de noe usikre kildene som tyder på en forbindelse mellom slaget og Orknøyene og irske områder. Men først og fremst var disse områdene i vest svært viktige i de store omveltningene som skjedde langs Nordvegen på denne tida. Vi kan således snakke om en gjensidig påvirkning mellom områdene som seinere ble Norge, og stedene med norsk bosetning i vest. Ved å inkorporere det arkeologiske materialet oppnår vi mer indirekte informasjon om tendenser i disse forbindelsene i Hafrsfjord-slagets samtid. Det

⁷⁹ Norðvegr, Austrvegr, Vesturvegr og Suðurvegar var de viktigste ferdselsårene i vikingtid. Det kan være noe realitet i muligheten for at vikinger fra ulike områder delte sine aktiviteter opp i en form for

«interessesfærer», slik at vikinger fra nåværende Sverige dro i «Austurveg», vikinger fra nåværende dansk område i stor grad til nåværende England og nordlige deler av Kontinentet.

finnes også noen opplysninger i ikke-norske skriftlige kilder, som i større grad enn sagaene er samtidskilder, som kan vise seg å være viktige. Både det arkeologiske materialet og ikke-norske samtidskilder vil således bli inkorporert i analysene.

Fig. 24. Oversikt over den viktige ferdelsåren vestover, Vesterveg.

Forbindelsen mellom Harald Hårfages rikssamling og områdene i vest, særlig Orknøyene, Irland og Irskesjøen, har vært diskutert i hvert fall siden 1880 da Gustav Storm foreslo at en tekst i de irske annaler⁸⁰ refererte til slaget i Hafrsfjord, en mulighet som er vanskelig å avgjøre endelig. Noen kilder, kanskje ikke av de mest pålitelige, hevder at folk vestfra var direkte involvert i slaget. I eldre forskning ble de «vesterlandske spyd og velske sverd»⁸¹, som nevnes i

Haraldskvadet, stundom tolket slik at Harald i Hafrsfjord kjempet mot «skarer av vikinger fra Vesterlandene», og det ble foreslått av Kjetvi og Haklang var kjente medlemmer av den norske kongeslekten i Irland.⁸² Også arkeologen Håkon Shetelig antydte muligheten for at vikinger fra Vestervegen tok del i kampen mot Harald.⁸³ Deltakelse av folk fra områdene i vest i selve slaget nevnes i *Grettes saga*. I denne sagaen sies det også at den tapende part flyktet utover havet mot vest. Disse mulighetene er lite vektlagt i nyere forskning på grunn av usikkerheten ved kildene, som helt klart må brukes med forsiktighet. I stedet for å ha fokus på én eller noen få usikre kilder, vil vi vektlegge tendenser som kombinasjoner av ulikt kildemateriale peker i retning av. Det irske arkeologiske materialet fra 800-tallet som har kommet for dagen i Norge, herunder de betydelige funnene på Jæren, vil utgjøre en svært vesentlig del av analysene i vårt videre arbeid.

I senere tid har sammenhengen mellom rikssamlingen og områdene i vest blitt stadig viktigere i forskningen. Utferdene vestover blir i økende grad tilskrevet stor økonomisk og ideologisk betydning for samfunnsutviklingen i Norge.⁸⁴ Og grunnen til det er som Egon Wamers formulerte det: «The first phase of Norwegian state formation

⁸⁰ Frag. Ann., §§ 239,400-1: "Amlaib went from Ireland to Norway ("Lochlainn") to fight the Norwegians ("Lochlannaig") and help his father, Gofraid, for the Norwegians were warring against him, his father having sent for him.»

⁸¹ Norrønt: «vigra vestrænna ok valskra sverða»

⁸² Gustav Storm, Slaget i Havsford. *Historisk tidsskrift* 2, R 11, 313.

⁸³ Håkon Shetelig, *Det norske folks liv og historie I* (Oslo: Aschehoug, 1930), 226.

⁸⁴ Zanette Tsigaridas Glørstad, *Ringspennen og kappen. Kulturelle møter, politiske symboler og sentraliseringsprosesser i Norge ca 800-950* (Oslo: Universitetet i Oslo, 2010).

in the ninth century could not have taken place without Norway's expansion to the west». Ifølge Wamers bidro ekspansjonen vestover vesentlig til at et større rike innen Norge i det hele tatt var mulig: «... we do get the impression that the westward expansion of the "North Way" and the establishment of a great maritime hegemony formed the inspiration for and the basis of the rikssamling, the unification of all Norway in its confrontation with Denmark». ⁸⁵ Sverre Bagge viser også til den politiske betydningen av vikingferdene. Han mener politisk kontroll innen nåværende Norge enten måtte bygge på dansk støtte eller på velstand hentet fra vikingenes ekspedisjoner. ⁸⁶ Allerede i 1936 viste Johan Schreiner til betydningen av inntektene fra områdene i vest: «... forestilling om den makt økning som krigsferdene til Vest-Europa må ha betydd for den norske høvdingklasse. Stormennene blev i stand til å holde en hær som var langt sterkere enn deres jordegods betinget. På denne bakgrunn er det vel helst vi bør se statsdannelsene...». ⁸⁷ Dette viser dermed at kontakten utover til områdene i vest og de handels- og plyndringsmulighetene som der bød seg, kan ha vært grunnleggende forutsetninger for en større politisk oppbygging langs Nordvegen på dette tidspunkt. I det videre arbeidet vil vi vurdere

⁸⁵ Egon Wamers, *Insular Finds in Viking Age Scandinavia and the State Formation of Norway*, i *Ireland and Scandinavia in the Early Viking Age*, ed. by Howard B. Clarke, Maire Ni Mhaonaigh og Ragnall Ó Floinn (Dublin: Four Courts Press, 1998), 72.

⁸⁶ Sverre Bagge, *From Viking stronghold to Christian kingdom* (København: Museum Tusulanum, 2010), 33.

om slaget i Hafrsfjord var en konflikt som gjaldt tilgangen til velstanden fra vest og den viktigste ferdselsåren dit, Vestervegen.

Det er en tydelig sammenheng mellom det store antallet steder som likner Hafrsfjord, de mulige marine basene som ble påvist utenfor nåværende Norge, og Vestervegen. Det er også et tydelig sammenfall mellom de mulige marine basene og de store flåtene, som drev plyndring i områdene i vest. Som tidligere nevnt, var disse basene sannsynligvis forutsetninger for plyndring og ekspansjon. Krigene i 860- og 870-årene er beskrevet som kamper fra en midlertidig base til den neste. ⁸⁸ Det er ferdselen mellom de strategiske punktene som er viktig. Det viser betydningen av «... strategic lines, the routes that connect the various places of primary strategic position». ⁸⁹ Hattenhoff legger vekt på «... the strategic lines that connect key points within a particular theatre of operations». Den store arenaen det dreide seg om på dette tidspunkt, var områdene i vest, det som historisk sett kalles «Vesterhavsøyene», samt kystområdene på begge sider av Irskesjøen, delvis også i vestlige Irland, i sørvestlige deler av England, Wales, kanskje også nordkysten av Kontinentet og mer usikkert områder videre inn i Middelhavet. Basene og ferdselsårene mellom dem må ha vært det som gjorde det

⁸⁷ Johan Schreiner, Harald og Havsfjord. *Scandia IX*, 1936.

⁸⁸ Gareth Williams, Raiding and warfare, i *The Viking World*, ed. Stefan Brink and Neil S. Price (London: Routledge, 2008), 197.

⁸⁹ Alfred Thayer Mahan, *Naval Strategy*, 300. Reprinted in John B. Hattendorf, *Mahan on Naval Strategy* (Annapolis: US Naval Institute, 1991).

mulig for grupper av vikinger med sine store flåter å operere i dette området. Mistet de en eller flere baser og dermed rutene mellom dem til en motstander, ble mulighetene til å plyndre eller drive handel i vest sterkt redusert. Dette kan beskrives om en form for «froskehopp-strategi» med «stepping stones»⁹⁰ underveis. Det vi dermed kan se for oss er den åpenbare verdien av å erobre disse strategisk viktige basene, og på den måten klare å gjennomføre et «froskeopp» videre inn i et område med stort potensial for inntekt. Og det viktigste strategiske stedet av alle, det som muliggjorde all videre ekspansjon vestover, må ha vært Orknøyene. I *Historia Norvegiae* står det:

«When Haraldr hárfagri ruled in Norway some vikings of the kin of a very mighty prince, Rognvaldr, crossed the Sólund Sea with a large fleet, drove the Papar from their long-established homes, destroyed them utterly and subdued the islands under their own rule. With winter bases thus provided, they sallied forth all the more securely in summer and imposed their harsh sway now on the English, now on the Scots, and sometimes on the Irish, so that Northumbria in England, Caithness in Scotland, Dublin and other coastal towns in Ireland were brought under their rule.»⁹¹

På selve Orknøyene har det sannsynligvis vært flere viktige havner og noe som kan kalles marine baser. Størst betydning hadde

trolig den som i dag kalles Scapaflow (norrønt «Skalpaflói»), en naturlig beskyttet bukt med øyer på alle sider og med flere innganger, som kan ha utgjort en ideell havn for vikingflåter. Stedet er kjent for at noen av Håkon Håkonssons skip lå for anker her vinteren etter slaget ved Largs i 1263. Scapaflow var en viktig marinebase under begge verdenskrigene på 1900-tallet.

Forfatteren av *Historia Norvegiae* har tydeligvis rundt midten av 1100-tallet en klar oppfatning av hvor viktige støttepunktene på Orknøyene var for Harald Hårfagre og hans allierte. Her beskrives veldig presist betydningen av en marin base, og hvordan kontrollen over den ga muligheter for videre ekspansjon i et stort område. Særlig baser der flåtene kunne overvintre gjorde det mulig å operere effektivt. Det sies at Harald Hårfagre gav Ragnvald Mørejarl kontrollen over Møre, Orknøyene og Shetland.⁹²

I *Heimskringla* står det i kap. 22: «Kong Harald spurde at det låg vikingar og herja omkring på Vestlandet; dei var vestafor havet om vintrane. Da hadde han leidang ute kvar sommar og såg etter på øyar og utskjer. Men kvarhelst vikingane vart vare hæren hans, så flydde alle i hop, og dei fleste ut til havs. Kongen vart lei av dette, og så var det ein sommar at kong Harald segla med hæren sin vest over havet. Han kom først til Hjaltland og drap der alle vikingar som ikkje hadde seg unna. Så segla han sør til Orknøyane og

⁹⁰ «Stepping stones» er en vanlig benevnelse for vikingenes stoppesteder på sjøruter vestover. De gjorde det mulig å gjennomføre lange sjøreiser.

⁹¹ Fra den engelske oversettelsen av *A history of Norway and the passion and miracles of the blessed*

Óláfr. ed. Carl Phelpstead (London: Viking society for northern research, 2001), oversatt av Devra Kunin.

⁹² Nevnes i *Orkneyinga saga, Harald Hårfagre saga* i *Heimskringla* og *Historia Norvegiae*.

reinska for vikingar der. Etter dette for han like til Suderøyane og herja der; han drap mange vikingar som før hadde hatt hærmenn under seg. Han heldt mange slag der og hadde jamt overtaket. Så herja han på Skottland og heldt slag der. Man da han kom vest til Man, hadde dei alt spurt kor hardt han hadde herja der i landet før; alt folk flydde inn til Skottland, og det vart reint audt for folk. Alt godset hadde dei og hatt bort som dei kunne få med seg, og da kong Harald og mennene hans gjekk i land, fekk dei ikkje noko hærfang.»

Andreas Holmsen tok skaldediktet *Glymdrápa* (norrønt *Glymdrápa*) som uttrykk for at Harald Hårfagre selv hadde vært ute i vesterveg.⁹³ Dette diktet er imidlertid uklart og vanskelig tilgjengelig.

Hvorvidt sagaberetninger om ekspedisjoner til Shetland, Orknøyene, Hebridene og Man kan tolkes slik at disse områdene i økende grad ble inkorporert i Harald Hårfagres politiske oppbygging i nåværende Norge, er et sentralt spørsmål som det er vanskelig å svare på. I vårt videre arbeid vil betydningen av kontroll over de strategisk viktige basene være i fokus. Et annet aspekt ved dette, som vil bli vektlagt, er den politiske betydningen av inntekter og erobringer som kunne gjøres i områdene i vest. Vi må også se nærmere på

den politiske organiseringen bak de store flåtene. I de irske annalene ser en tendenser til større og mer organisert plyndring fra ca. 840 og framover.⁹⁴ Det er foreslått at disse endringene kan ha vært et resultat av at toktene utgikk fra mer nærliggende områder enn tidligere, og ble organisert av norske ledere som hadde etablert seg på øyene i vest. Den generelle utviklingen mot slutten av 800-tallet peker mot en økende norsk politisk kontroll over øyene i vest, som en følge av sterke aktørers forsøk på å dominere kystlandet og handelsrutene i Irskesjøen. For eksempel fremhever Barbara Crawford at det skjer endringer på slutten av 800-tallet, der aktiviteten bærer preg av å være mer politisk motivert.⁹⁵ Var Harald Hårfagre involvert i dette, så handlet det om å sikre seg tilgang til de store ressursene i områdene i vest. Bruken av de marine basene var fundamentet som gjorde det mulig å operere her. Organisert virksomhet med store flåter og baser var i gang tidligere, fra ca. 840-årene, så dette dreier seg ikke om igangsettelsen av slike vikingtokter.

Områdene i vest vil bli inkludert i våre studier i et forsøk på å oppnå ny kunnskap om slaget i Hafrsfjord og de viktige endringene Sør-Vestlandet var involvert i mot slutten av 800- og begynnelsen av 900-tallet. Nøkkelen til politisk ekspansjon på dette tidspunktet var

⁹³ Andreas Holmsen, *Nye studier i gammel historie* (Oslo: Universitetsforlaget, 1976), 52.

⁹⁴ H. Mytun, *The Vikings and Ireland: Ethnicity, Identity and Cultural Change*, i J.H. Barrett ed. *Contact, Continuity and Collapse. The Norse Colonization of the North Atlantic* (Turnhout: Brepols, 2003), 109-129.

⁹⁵ Aina Margrethe Heen Pettersen, *Mellom De britiske øyer og Midt-Norge: En arkeologisk analyse*

av insulær kontakt og gjenstandsfunn fra vikingtidsgraver i Trøndelag. Masteroppgave i arkeologi (Trondheim: Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, 2013) basert på Barbara Crawford, *Scotland in the early Middle Ages 2: Scandinavian Scotland* (Leicester: Leicester University Press, 1987), 39-41,63.

vellykket kamp om kontroll over sjøen, de marine ferdselsårene og støttepunktene. Slaget i Hafrsfjord vil bli tolket som en konflikt om kontrollen over det maritime rommet vestover, og de muligheter for inntekt og erobring som fantes der akkurat i disse få tiårene. Slaget kan således ha inngått i «the need to dominate maritime space»⁹⁶ i vest.

Kampen med austmennene

En fasinerende, men svært usikker mulighet er at begrepet «allvaldr Austmanna»⁹⁷ i *Haraldskvadet* kan tolkes på flere måter. En vanlig tolkning går ut på at Harald ble «herskeren over austmennene» etter seieren i Hafrsfjord. Spørsmålet blir da: Hvem var disse austmennene? «Austmenn» kan ganske enkelt bety noen som bor øst for en selv. Historikerne har vanligvis forstått dette som om Haralds motstandere kom fra øst, fra områder som Sør-Jæren og Agder. Men ser en nøye på de skriftlige kildene finnes det alternativer: Folk i Norge ble i vikingtid gjerne kalt «østmenn» (norrønt «austmenn», «eysturmenn») av islendinger og færøyinger. Så en tolkning som «nordmennes hersker» sett fra islandsk eller færøysk perspektiv, utgjør også en mulighet. En bør også ta i betraktning at irske kilder bruker begrepet

«Ostmen» om norrøne folk i Dublin og Irskesjøen: «The Norse element in Dublin and in the other cities were known as «Ostmen» or «Easterlings». «The term «Ostman» doubtless represents ON «austmaðr», a man dwelling to the east. Exactly how or where it first came to applied to Norsemen it is difficult to say».⁹⁸ Begrepet ser dermed ut til å ha vært benyttet bortimot synonymt med norrøne befolkningsgrupper i Irland. Vi hører om «Ostmen of Dublin» og «The Ostman kingdom», som er Dublin. Sett fra irsk perspektiv er dermed «østmenn» de som kom østfra og inn i Irskesjøen, mest sannsynlig fra øyene. Studerer vi nøye forekomsten av dette begrepet i skriftlige kilder, hvor det er brukt bortimot hundre ganger, betegner det i stor grad folk fra Island, Færøyene, Orknøyene eller andre øyer som ligger vest for Norge.⁹⁹ Vi vil i de videre analysene inkorporere at det kan være ulike tolkninger av dette viktige begrepet. Hva «allvaldr» betyr er også omdiskutert, men dette synes å være en benevnelse av «hersker» mer generelt. En annen mulig tolkning er at det refereres til en form for overkonge, en styrer av felles interesser.¹⁰⁰ At det kan være flere alternativ når det gjelder tolkningen av hvem Harald Hårfagre ble hersker over etter slaget i Hafrsfjord, vil vi ta høyde for i prosjektet. En

⁹⁶ Richard W.Unger, Conclusion, i John B. Hattendorf and Richard W.Unger ed. *War at sea in the Middle Ages and the Renaissance*. (Woodbridge: Boydell, 2003), 252.

⁹⁷ Norrønt "Allvaldr austmanna, es býr at Utsteini". Denne setningen er i presens, i motsetning til resten av diktet som viser til en fortid.

⁹⁸ Allen Mawer, *The Vikings* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011 (1913)), 122.

⁹⁹ Gerhard Munthe, J.K. Berg, Rudolph Keyser, G.F. Lundh, *Samlinger til det norske folks sprog og historie*

volum 2 (Christiania: Samfundet for det norske Folks Sprog og Historie, 1833), 400.

¹⁰⁰ Begrepet "allvaldr" brukes om flere konger, Harald Hardråde ble for eksempel kalt «allvaldr Egða». Betydningen er noe uklar og varierer fra «all-ruler» se Margaret Clunies Ross, *The History of Old Norse Poetry and Poetics*, (Cambridge: D.S: Brewer, 2005), 226 eller «all powerfull» i Raymond Ian Page, *Chronicles of the Vikings, Records, Memorials, and Myths* (Toronto: University of Toronto Press, 1995) 16.

hypotese som må vurderes, er om hans motstandere kan ha vært grupper som på ulikt vis hadde tilknytning til områdene i vest.

Slaget i Hafrsfjord skjer i en spesiell tid Siste halvdel av 800-tallet og de første årene av 900-tallet, var som tidligere nevnt, en helt spesiell periode i Nord-Europa. Den var preget av vikingaktivitet som plyndring, handel, erobring og bruk av leiesoldater av større omfang enn både tidligere og i tida etter. Dette gjelder spesielt 860- og 870-årene, som var ekstraordinære med for eksempel angrep på det som nå er England, årene med «The great Army». ¹⁰¹ Virksomheten i Irskesjøen, Irland, Skottland, vestlige England og på øyene ser også ut til å være av spesielt stort omfang i disse tiårene. Det var i dette maritime rommet folk fra den vestlige delen av Norge i hovedsak deltok.¹⁰² De hadde «discovered spaces of opportunity»¹⁰³, eller som Egon Wamers har formulert det, den tids «New World».¹⁰⁴ De som vi nå kaller vikinger, hadde fått et handlingsrom som var ekstraordinært. Sverre Bagge ser denne tiden som en offensiv fra

¹⁰¹ «The Great Army» (samtidig kalte den «The Great Heathen Army») var grupper av vikinger som forente seg for å invadere de fire anglosaksiske kongedømmene som senere utgjorde England. Hæren er et eksempel på den unike skalaen og koordineringen en finner på dette tidspunkt. Målsetningen var også en annen enn tidligere med erobring i stedet for småskala, spredt plyndring. I slaget i Hafrsfjords samtid, i 870-årene, nådde hæren det maksimale i sin erobring og var inne i Wessex.

¹⁰² Egon Wamers, *Insular Finds in Viking Age Scandinavia and the State Formation of Norway*, i *Ireland and Scandinavia in the Early Viking Age* ed. by Howard B. Clarke, Maire Ni Mhaonaigh og Ragnall Ó Floinn (Dublin: Four Courts Press, 1998), 49.

befolkninger i periferien mot det sentrale Europa.¹⁰⁵ Og midt i dette skjer slaget i Hafrsfjord. Det vil i fase 2 av prosjektet bli lagt vekt på å vurdere slaget i sammenheng med den internasjonale utviklingen.

Muligheten for ekspansjon fra norsk område i denne tiden lå i stor grad i det maritime rommet i vest, noe som innebar at tilgang til store flåter var helt avgjørende: «... power in external maritime regions is the possession of a fleet superior to that of any probable opponent».¹⁰⁶ Tilgang til slik flåtemakt ga muligheter for høye inntekter, som igjen kunne få ringvirkninger på det politiske området.

En tankevekkende hypotese er at det kan finnes en form for sammenheng mellom politisk oppbygging, «rikssamlinger» og evnen til organiserte tokt mot vest. Dette vil være i tråd med det Egon Wamers har framhevet, at tilgangen til områdene i vest og inntektene derfra kanskje var en forutsetning for en ny politisk oppbygging innenfor det som nå er Norge. Det å klare å gjennomføre disse store tiltakene forutsatte nye former for

¹⁰³ Å oppdage en ny måte å skaffe velstand som krevde nye former for kreative løsninger og god bruk av sterke nettverk, notat fra Centre for Entrepreneurial Learning, University of Cambridge.

¹⁰⁴ Egon Wamers, *Insular Finds in Viking Age Scandinavia and the State Formation of Norway*, i *Ireland and Scandinavia in the Early Viking Age* ed. by Howard B. Clarke, Maire Ni Mhaonaigh og Ragnall Ó Floinn (Dublin: Four Courts Press, 1998), 47.

¹⁰⁵ Sverre Bagge, *From Viking Stronghold to Christian Kingdom. State formation in Norway, c. 900-1350* (København: Museum Tusulanum Press, 2010), 23.

¹⁰⁶ John B. Hattendorf, Introduction, i John B. Hattendorf and Richard W. Unger ed. *War at sea in the Middle Ages and the Renaissance*. (Woodbridge: Boydell, 2003), 11.

organisering. Samtidig var inntektene fra de store toktene i vest igjen fundamentet for en ny politisk oppbygging.

Som tidligere nevnt, var det fra ca. 840 og i tiårene framover, særlig i 860- og 870-årene, en helt ny tyngde i vikingenes angrep. De samlet seg nå i større flåter enn før¹⁰⁷, og en ser tydelige tegn på mer omfattende angrep som kan bære preg av erobring. Det ble også vanligere for vikingflåter å overvintre ute. Mulighetene var helt spesielle i denne tiden, noe som kunne bety at motivasjonen for å iverksette tiltak i en mye større skala kan ha vært sterkere til stede. Det å etablere alliansen som kan ha gitt kontroll over hele Nordvegen og delvis Vestervegen, å samle de store flåtene som gjorde dette oppnåelig og å vedta felles mål, krevde uten tvil en ny og annerledes organisering.

En tid med mulighet for politisk oppbygging

De mulighetene som fantes i det maritime rommet mot vest, gjorde at de store flåtene ble mye viktigere. Den største flåten betydde seier i sjøslag og dermed kontroll over strategiske steder og ferdselsårer. Dette sikret i sin tur store inntekter fra plyndring og handel, som igjen kunne skape grunnlag for politisk ekspansjon. Tiden rundt slaget i Hافرsvjord kan derfor ha vært en periode med

helt spesielle muligheter også for politisk oppbygging. I fase 2 av prosjektet vil to viktige aspekter ved vikingtiden, de store inntektene fra virksomheten i vest og politisk oppbygging, bli sett i sammenheng.

Et viktig spørsmål er således om den nye og store rikeoppbyggingen som vi i dag kaller «rikssamlingen», var fundert på verdier utenfra. Er svaret ja, kan Harald Hårfagre og den prosessen han personifiserte, sies å være del av en tradisjon som varte til inn på 1000-tallet. Harald Hardråde var «den siste av kongene som bygde sin hærmakt på verdier som var røvet i andre og rikere land». «Begge hans forgjengere, Olav Tryggvason og Olav Haraldsson, kom hjem fra vikingferder med rikdom...». ¹⁰⁸ I *Haraldskvadet* presenteres Harald Hårfagre som kongen med rikdom utenom det vanlige. ¹⁰⁹ Andreas Holmsen påpekte betydningen av de edle metallene utenfra som gjorde det mulig for en kongepretendent å knytte til seg krigere. Verdier fra områder utenfor nåværende Norge mente han også hadde betydning for rikssamlingen. Harald Hårfagres politiske virke har dermed blitt plassert i et mønster som kommer tydeligere fram senere, at verdier utenfra hadde betydning for forsøk på politisk oppbygging innenfor Norge: «Det må Harald Hårfagre direkte eller indirekte ha fått

¹⁰⁷ Plyndringsaktiviteten begynte som kjent tidligere, i hvert fall fra 793. Denne bar preg av en mindre skala, kanskje 2-3 skip.

¹⁰⁸ Andreas Holmsen, *Nye studier i gammel historie* (Oslo: Universitetsforlaget, 1976), 51-52.

¹⁰⁹ «Hvor gavmild er han, krigerhøvdingen, mot sine idrettsmenn som verget landet», «Høyt beriket blir de kampkjente menn...», «Gods får de og vakre

sverd, hunnisk malm (kjenning for gull og sølv) og austrøne kvinner», «På klærne deres og på gullringene ser en at de står kongen nær. De har røde skinnkapper med fagre kanter, sølvsveipte sverdhåndtak, ringvevde brynjer, gylne sverdbånd og graverte hjelmer, armbårne ringer som Harald har gitt dem».

fra fremmed land, akkurat som de to Olavene og Harald Hardråde». ¹¹⁰

Politisk makt basert på makt på sjøen
Det er foreslått at politiske organiseringer, som riker eller stater, som har flåter, kan bruke disse på tre ulike måter: a) Flåten utgjør det primære strategiske virkemiddel både for forsvar og angrep og er større enn motstandernes, b) flåten benyttes som del av et forsvar og har dermed en defensiv karakter, c) små flåter til helt begrenset lokal bruk. ¹¹¹
Den siste halvdel av 800-tallet i det sørvestlige Norge gir umiddelbart assosiasjoner til alternativ a). Det kan være produktivt å se kystens rolle i denne delen av vikingtiden som et sted der flåtestyrkene hadde nøkkelroller, og var den avgjørende faktor i all ekspansjon, det være seg erobring, plyndring, handel eller emigrasjon vestover. Og i kampsituasjoner ville de møte motstandere med flåter innen kategoriene b) og c), som på denne tida var svært dårlig forberedt til å yte effektiv motstand.

¹¹⁰ Andreas Holmsen, *Nye studier i gammel historie* (Oslo: Universitetsforlaget, 1976).

¹¹¹ John B. Hattendorf, Introduction, i John B. Hattendorf and Richard W. Unger ed. *War at sea in the Middle Ages and the Renaissance* (Woodbridge: Boydell, 2003), 14.

¹¹² Richard W. Unger, Conclusion, i John B. Hattendorf and Richard W. Unger ed. *War at sea in the Middle Ages and the Renaissance* (Woodbridge: Boydell, 2003), 252.

¹¹³ Se alternativene i *The Early State. Its Alternatives and Analogues* ed. Leonid E. Grinin, Robert Carheiro, Dimitri Bondarenko, Nikolay Kradin og Andrey Korotayev (Volgograd: Uchitel Publishing House, 2004).

¹¹⁴ I fase 2 brukes begrepet «personforbund» slik det ble definert av Heiko Steier (Archaeology and History; Proposals on the Social Structure of the

Det er derfor mulig å se for seg en tid og en kultur der flåtene hadde helt grunnleggende roller. Et sjøslag som det i Hafrsfjord, ville i et slikt samfunn være helt avgjørende. Seierherren ville beholde eller overta spesielle muligheter til ekspansjon, handel og plyndring, og dermed også skaffe seg grunnlag for politisk oppbygging. Den tapende part mistet tilsvarende mye og fikk ødelagt sitt handlingsrom.

Det kan i den aktuelle perioden ha utviklet seg helt nye former for allianser basert på en form for maritime politiske grenser. Begrepet «maritime frontiers» ¹¹² er dermed nyttig, da kontroll over maritime støttepunkter og ferdselsårer var av grunnleggende politisk betydning. Dette kan ha vært en form for «networks without territory», ¹¹³ i «personforbund» ¹¹⁴ mellom individer på elitenivå bundet sammen av det maritime rommet. Det bryter med de geografisk avgrensede territorier som en ser konturene av senere i middelalderen. «Europa, as it went through a long process of defining itself,

Merovingian Kingdom, i Klavs Randsborg ed. *The Birth of Europe. Archaeology and social development in the first millennium A.D.* (Roma: L'Erma di Bretschneider, 1998) bli lagt til grunn for å analysere hvordan politisk oppbygging skjer. I personforbund-modellen legges det mindre vekt på kontroll over territorier, mens allianser mellom mennesker på elitenivå står sentralt. Slike relasjoner kan opprettes over store områder, og man er ikke i samme grad knyttet til grenser og faste territorier. Sammenstiltes vektleggingen av allianser med fokuset på strategiske punkter og de store flåtene, vil analysene ha en strategi for å undersøke politisk oppbygging. Disse perspektivene krever da større vekt på kontroll over nøkkelferdselsårer og baser, strategiske ressurser, politiske nettverk og allierte, og mindre fokus på kontroll over landområder og befolkningsgrupper.

developed its first frontiers, and they were on the water». Sverre Bagge framhever et slikt perspektiv når det gjelder rikssamlingen: «The first stage of the formation of the Norwegian kingdom was mainly achieved by military means. Norway was united through conquest, and its exact borders were determined by the fact that the main military force in the early period was sea based».¹¹⁵ Viktig her er at det var langs disse maritime grensene ekspansjonsmulighetene fantes. Det skjedde en «... manipulation of the frontiers through violence but also through commerce».¹¹⁶ Dette dreier seg altså om en form for politisk ekspansjon som i stor grad skjedde på sjøen, og politisk makt var avhengig av «the maritime potential» og «the access ... to that potential».¹¹⁷

Ekspansjonspotensialet av politisk og økonomisk art som fantes i kystområdet i det vestlige Norge i tiårene omkring slaget i Hafsrfjord, må derfor inkorporeres i analysene. Vi må vurdere om nettopp denne korte tiden bød på ekstraordinære muligheter for ekspansjon, skapt gjennom allianser

¹¹⁵ Sverre Bagge, *From Viking Stronghold to Christian kingdom* (København: Museum Tusulanum, 2010), 379.

¹¹⁶ Richard W. Unger, Conclusion, i John B. Hattendorf and Richard W. Unger ed. *War at sea in the Middle Ages and the Renaissance* (Woodbridge: Boydell, 2003), 252.

¹¹⁷ Richard W. Unger, Conclusion, i John B. Hattendorf and Richard W. Unger ed. *War at sea in the Middle Ages and the Renaissance* (Woodbridge: Boydell, 2003), 255.

¹¹⁸ John B. Hattendorf, Introduction, i John B. Hattendorf and Richard W. Unger ed. *War at sea in the Middle Ages and the Renaissance* (Woodbridge: Boydell, 2003), 15.

mellom elitegrupperinger som kontrollerte det maritime rommet.

Når det gjelder forholdet mellom flåter, de store sjøslagene og politikk, viser Hattendorf til en sammenheng mellom flåtenes politiske rolle og det han kaller «extension of sovereignty» og «nation-building». Flåtenes rolle i politisk oppbygging, uansett om de aktuelle landområdene kan kalles stater eller riker, var spesielt viktig for små enheter i politiske endringstider, «periods of political turmoil».¹¹⁸ Herskere benyttet flåtene både til politisk oppbygging og til ekspansjon: «...ambitious rulers used fleets as instrument of state-building».¹¹⁹

Et viktig aspekt er trolig Sverre Bagges påpekning av at den vestlige delen av Norge bare kunne kontrolleres fra sjøen. Store flåter (han viser til leidangen) var derfor nødvendig for å etablere en maktposisjon her. Dette betydde: «Consequently, the established king normally controls this area».¹²⁰ Bagge fortsetter: «The long coast formed an excellent line of communications and gave the central authority good control as long as it commanded the sea».¹²¹ Dette er et

¹¹⁹ Richard W. Unger, Conclusion, i John B. Hattendorf and Richard W. Unger ed. *War at sea in the Middle Ages and the Renaissance* (Woodbridge: Boydell, 2003), 256.

¹²⁰ Sverre Bagge, Division and unity in Medieval Norway, i Ildar H. Garipzanov, Patric J. Geary and Przemyslaw Urbanczyk, *Franks, Northmen, and Slavs. Identities and State Formation in Early Medieval Europa* (Turnhout: Brepols, 2008), 153.

¹²¹ Sverre Bagge, Division and unity in Medieval Norway, i Ildar H. Garipzanov, Patric J. Geary and Przemyslaw Urbanczyk, *Franks, Northmen, and Slavs. Identities and State Formation in Early Medieval Europe* (Turnhout: Brepols, 2008), 154.

perspektiv som er lite diskutert tidligere, men som bør integreres i en studie av slaget i Håfrsfjord og dets politiske konsekvenser. Vi vil derfor se nærmere på betydningen av de gode kommunikasjonene langs kysten, de store flåtene som politisk verktøy og kystområdets strategiske verdi for kongemakten.

Konturene av et samfunn og en spesiell tid der så godt som alt handlingsrom var knyttet opp mot tilgang på skip og større flåter, synes å tegne seg klarere og klarere. Når en så kombinerer dette med de store sjøslagernes rolle i politisk oppbygging og ekspansjon, blir det vanskelig ikke å legge avgjørende vekt på et slag som det i Håfrsfjord, og de store politiske ringvirkningene det må ha hatt.

En konflikt i en storpolitisk grensesone
Skal en analysere forholdene utover 800-tallet i våre områder, må en også ta i betraktning de ytre rammene for utviklingen. En sentral hendelse, som uten tvil har hatt ringvirkninger her oppe i nord, er den gradvise oppløsningen av karolingernes imperium fra tidlig på 800-tallet. Forholdet mellom de nordlige delene av Europa og frankerne har trolig på vesentlige, men uklare måter, endret seg særlig fra 830- og 840-

årene. Områdene som senere ble til Danmark, må ha følt disse endringene sterkt, kanskje som en politisk svekkelse av kongemakten.¹²² Historikeren Peter Sawyer har antydnet at danske framstøt kan ha medvirket til den norske rikssamlingen: «There are some indications that Harald's conquests were a reaction against previous Danish overlordship or penetration into Norway».¹²³ En kongemakt innen nåværende Danmark kan ha gått inn i en uklar og svekket periode etter karolingisk innblanding tidlig på 800-tallet og fram til etableringen av Jellingdynastiet noe inn på 900-tallet. Flere forskere har poengtert at mulig redusert dansk handlekraft, kan ha lagt forholdene til rette for at politiske aktører i nåværende Norge fikk økt handlingsrom. Dette kan ha vært en medvirkende årsak til at Harald Hårfagre gjorde seg så bemerket, at han i sagene «fikk æren for å ha samlet Norge til ett rike».¹²⁴

Det er således ikke mulig å ignorere den fundamentale påvirkning karolingernes omfattende politiske oppbygging under Karl den store og den påfølgende oppløsningen utover 800-tallet, må ha hatt også for grenseområdene i nord. Inntrykket en sitter igjen med er at siste halvdel av 800-tallet og første del av 900-tallet utgjorde en uklar periode internasjonalt, preget av politisk kaos

¹²² Ildar H. Garipzanov, *Frontier Identities*, i Ildar H. Garipzanov, Patric J. Geary and Przemyslaw Urbanczyk, *Franks, Northmen, and Slavs. Identities and State Formation in Early Medieval Europe* (Turnhout : Brepols, 2008), 125,141.

¹²³ Sverre Bagge, *Division and unity in Medieval Norway*, i Ildar H. Garipzanov, Patric J. Geary and Przemyslaw Urbanczyk, *Franks, Northmen, and Slavs. Identities and State Formation in Early Medieval Europe* (Turnhout : Brepols, 2008), 155.

¹²⁴ Peter Sawyer, *Da Danmark ble Danmark, 700-1030*, Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bind 3 (København: Gyldendal, 1993), 40-45, Ole Steinar Tøtlandsmo, *Før Norge ble Norge. Politiske forhold på Sørvestlandet i vikingtid* (Sola: Sola kommune, 1996), Eirik Galåen, *Danske maktforhold i Norge i tidlig middelalder – En kildekritisk studie*, masteroppgave i historie, Institutt for arkeologi, IAKH, (Oslo: Universitetet i Oslo, 2007), 76.

og manglende overordnet styrings- og forsvarsevne. Dette synes å prege både karolingerne på Kontinentet, kanskje danskene og dessuten anglosaksisk område. Disse forholdene kan danne et viktig bakteppe for slaget i Hafrsfjord. Ole Steinar Tøtlandsmos forslag om at Harald Hårfagre fant handlingsrom på grunn av et internasjonalt maktvakum ¹²⁵, må derfor inkorporeres i våre analyser.

Synspunktet til Egon Wamers om at adgangen til områdene i vest ga økonomisk og organisatorisk fundament for et nytt og større kongerike innenfor Norge, er interessant i denne sammenhengen. Når dette kombineres med en form for internasjonalt maktvakum, og økt verdi av Nordvegen og varer fra nord, kan en se at alt lå til rette for å etablere et nytt politisk tyngdepunkt i det vestlige Norge.

Tiden etter slaget i Hafrsfjord

Mulighetene for handlingsrom begynte å bli sterkt redusert litt inn på 900-tallet. Vi får da en tydelig dansk politisk oppbygging med Gorm og Harald Blåtann og økt interesse for områder i Norge, også de i vest og Trøndelag. Samtidig ble mulighetene for ekspansjon og inntekter i vest sterkt redusert, fordi forsvarsevnen i England bedret seg betraktelig under kongene Alfred og Adalstein, irske herskere førte en langt mer effektiv motstand i Irskesjøen, og også på Kontinentet fikk flåtene fra nord det langt vanskeligere enn i perioden forut. Så vi kan

dermed si at et «window of opportunity» var i ferd med å bli lukket igjen de første tiårene av 900-tallet.

Innenfor det som nå er Norge finner vi tre slekter som representerer tre ressurssterke regioner: det vestlige Norge med Hårfagre-slekten, Trøndelag med Lade-jarlene og Viken med ukjente slekter eller danekongen og dennes varierende allierte. Ifølge sagaene var forholdet mellom Harald Hårfagre og Lade-jarlene spesielt viktig. Konflikt eller allianse mellom disse to partene er et av de sentrale aspektene som må tas i betraktning når en skal vurdere maktforholdene i tiden rundt slaget i Hafrsfjord. Gjentatte ganger dukker de opp som motstandere og allierte. Fra tidlig på 900-tallet ser en at relasjonene dem imellom begynner å endre seg. Hårfagre-slektens avgjørende allianse med Ladejarlen ble svekket og til slutt helt brutt. Danskene ekspanderte på nytt inn i Viken, men også videre inn i vestlige Norge. Ved slaget på Fitjar i 960/61 er Hårfagre-slekten svært presset. Etter nederlaget her ser en tydelig at danske interesser med allianse til Ladejarlen er så mektige, at Hårfagre-slekten praktisk talt helt har mistet handlingsrom.

Det er således mulig at systematisk ytre press fra overlegne motstandere påvirket utviklingen i nord utover 900-tallet, men for andre halvdel av 800-tallets vedkommende kan det like gjerne være mangelen på en form for ytre press som må tas i betraktning. Karolingeres sammenbrudd og få koordinerte motstandsmuligheter i de mange

¹²⁵ Ole Steinar Tøtlandsmo, *Før Norge ble Norge. Politiske forhold på Sørvestlandet i vikingtid* (Sola: Sola kommune, 1976).

små rikere i områder som nå utgjør kysten av vestlige England, Skottland, Irland og det nordligste Kontinentet, kan ha skapte nye handlingsrom for Europas periferier, ikke minst i kystområdene av nåværende vestlige Norge. Det er derfor mulig å se disse tiårene som «a period of political turmoil», der de som ledet store flåter hadde helt spesielle muligheter til plyndring, erobring og å sikre seg kontroll med nye handelsruter. Perioden kan på dette punktet sammenlignes med tiden etter det vestlige Romerrikets fall, der en oppløsningstid med manglende forsvarsevne og sviktende politisk sentralmakt ga rom for helt nye grupper til erobring, plyndring og handel. Men begge perioder var av kortvarig karakter, og nye politiske konstellasjoner ble gradvis bygget opp: «It resurfaced farther to the north in the tenth century when new powerful rulers began forging new political communities».¹²⁶

Oppsummert kan vi si at den siste halvdel av 800-tallet kan sees på som en oppløsningstid med politisk kaos, som ga små grupper i utkantene helt nye muligheter. Nettopp disse mulighetene kan ha vært viktige for den rikeetablering og senere statsdannelse som skjedde i de samme områdene.

Langsiktige følger av slaget
Betydningen av slaget i Hafrsfjord og de store samfunnsomveltningene slaget var en del av, er et omfattende forskningstema der svært

mye er gjort. Vi vil foreslå å vurdere konsekvensene slaget fikk for politisk organisering, handel, urbanisering og jordeiendomsforhold. Alt dette må vurderes som aspekter ved behovet for å finansiere et større kongerike.

Farvannet ved Nord-Jæren kan som tidligere nevnt, sees på som et veikryss, der to svært sentrale ferdselsårer møttes. Her begynte både Nordvegen og Vestervegen som førte til Orknøyene og Skottland, Hebridene, Irland og Man. Se vedlegg 24. Hafrsfjords lokalisering i forhold til disse ferdselsårene mener vi hadde betydning for at slaget stod nettopp her. Også i tiden etter kan områdets sentrale beliggenhet ha spilt en viktig rolle, men nå på en annen måte. En av følgene av slaget og de omfattende samfunnsendringene, kan ha vært kimen til begynnende urbanisering på Sør-Vestlandet.

Tidlig i november 2014 offentliggjorde NIKU en oppsummering av resultatene fra de arkeologiske utgravingene i forbindelse med utbyggingen av tusenårsstedet og andre undersøkelser i middelalderbyen.¹²⁷ Mest uventet var vikingtidsfunnene, med sikre spor etter sentralisert håndverksvirksomhet – kammakeri og metallarbeid. Under torget fant Arkeologisk Museum kulturlag fra samme periode. Det inneholdt bein, lær og mose, som var datidens dopapir. Dopapir finnes bare bevart i urbane omgivelser der latrinene var, eller ble tømt. Arkeologisk Museum har også datert graver fra sein vikingtid under

¹²⁶ Ildar H. Garipzanov, *Frontier Identities*, i Ildar H. Garipzanov, Patric J. Geary and Przemyslaw Urbanczyk, *Franks, Northmen, and Slavs. Identities*

and State Formation in Early Medieval Europe (Turnhout: Brepols, 2008), 142.

¹²⁷ Niku.no, Nye spennende resultater i Stavanger.

Domkirken, begravelser som er eldre enn kirkebygget. I tillegg finnes det to runesteiner. Den mest kjente er minnekorset etter Erling Skjalgsson, som ble drept rundt 1028. Den andre er runesteinen Ketil reiste over Jorunn, sin døde kone. Steinen lå i muren til Mariakirken, men må ha blitt reist som et frittstående monument i nærheten i sein vikingtid. Slike minnesmerker ble satt opp på viktige steder ved ferdselsårene, i dette tilfellet der landeveien over Jæren møtte skipsleden fra Stavanger. Professor Torgrim Titlestad har argumentert for at Stavangers grunnleggelse hadde sammenheng med Erling Skjalgssons herredømme,¹²⁸ men fikk liten støtte for sitt synspunkt. Resultatene fra de arkeologiske undersøkelsene gir Titlestad rett i at Stavangers oppkomst må sees i en vikingtidskontekst.

Hva hadde regionen å bidra med når det gjaldt etterspurte varer i vikingtiden? De tidligere nevnte strategiske ressursene kan nå ha fått stor betydning, men på en annen måte. I Ryfylke vokste eik og furu som egnet seg til vikingskip. Osebergskipet ble bygget på Sørvestlandet. Det er funnet emner til skipsdeler samt skipsbyggerverktøy i vikingtidsgraver i Ryfylke. Her var det gode beiter for sauer i lavlandet og for reinsdyr i fjellet. Sau ga ull til seil og rein ga gevir til kammer. De som framstilte våpen og skip var avhengig av jern. På Hovden var produksjonen så stor, at den må ha dekket mye mer enn behovet i Setesdal. Jern ble eksportert i vikingtid, og den enkleste veien

fra Hovden til sjøen, var å transportere det over fjellet til Suldal. Samtidig kan varer fra nordområdene, hvalrosstener, reip av sel- og hvalrosshud, selolje og pelsverk, vært innom Stavanger før overfarten til koloniene i vest. I tillegg kommer brynstein fra Telemark og kvernstein fra Sogn.

Skal vi forstå endringen som rikssamlingen medførte, må vi se på jordeiendomsforholdene. I middelalderen hadde Nord-Jæren, øyene i Boknafjorden og Karmsund-området svært mye jordegods som var eid av kirker, klostre og bispestolen i Stavanger, samt av kongen selv. Leilendinger drev disse gårdene og måtte avstå noe av produksjonen til kirke- og kongemakt. Mye av jordegodset til de geistlige institusjonene var trolig gaver fra kongen. Etter seieren i Hafrsfjord konfiskerte sannsynligvis Harald Hårfagre mange gårder, som ble krongods. Han sikret seg de strategiske gårdene ved ferdselsårene og viktige gårder med rike jordbruks-, fiske- og utmarksressurser. Dette ga mulighet for å gi underhold til håndverkere, krigere og handelsfolk. Selv satt han mye på kongsgårdene Avaldsnes og Utstein.

Det var dyrt å bli rikskonge. Kongemakten måtte holde ved like allianser over hele landet, og den knyttet eliten til seg ved giftermål, oppfostring av barn og gaver - slaver, praktsverd, smykker og eksotiske varer. I tillegg kom underholdet av hærer og hird. Vikingtoktene hadde tradisjonelt vært

¹²⁸ Torgrim Titlestad, Stavangers grunnleggelse-knyttet til Erling Skjalgsson? *Stavangeren* 3, 1999, 3-39.

kilden til inntekt, men plyndringene kan ha blitt en sårbar inntektskilde utover 900-tallet. Etableringen av et fastere handelsnettverk, som omfattet norrøne kolonier i vest og ressurser fra norsk utmark, ga kongemakten en sikrere og mer forutsigbar økonomi, hvor kongen gjennom monopolisering og kontroll av varestrømmen høstet fruktene av handelen. Vikingtidas kaupanger ble viktige brikker i dette spillet. At det omsider er påvist begynnende urbanisering i Rogaland på 900-tallet, kom ikke som noen stor overraskelse. Det er sannsynlig at Stavanger ble etablert i kjølvannet av rikssamlingsprosessen.

Flere av de store norske byene oppstod mot slutten av vikingtida, men det var også kaupanger som ikke fikk en lang historie, lik Veøy i Romsdal og Gokstad i Sandefjord. Begge har fellestrekk med Stavanger. Alle tre er omgitt av praktfunn fra Harald Hårfages regjeringsperiode, stedene ble anlagt under Hårfagedynastiet, alle har spor etter finere metallarbeid, alle var strategiske og hadde kultiske overtoner. Dette var ikke byer der allmuen kjøpte mat og klær. Dette var derimot steder der det ble omsatt og produsert

¹²⁹ A means of connection, a core or centre of links.

¹³⁰ Fiendens flåte kom «austan» til Hafrsfjord, deres folk kalles «austkylfur», menn østfra. Da slaget var tapt flykter de hjem over Jæren, altså østover.

¹³¹ Blant motstanderne nevnes «Kjotvi» og «Haklang», de omtales i flere sagabeskrivelser av slaget. Haklang sin betydning blir framhevet, da det var dennes fall som avgjorde slaget til Haralds fordel. Kjotvi ser også ut til å være nevnt i skaldediktet *Háttalykill* fra ca. 1145 som kan være en av de eldste av de yngre kildene som nevner slaget i Hafrsfjord. Her står det at Harald i Hafrsfjord kjempet mot «burr Kjgtva, sønnen til Kjgtvi». Se en oversikt over kildene

gjenstander og ideologier for aristokratiet, i regi av den nye kongemakten.

Vi foreslår at en videre utforskning av sammenhengen mellom slaget i Hafrsfjord, tidlig urbanisering og Stavangers oppkomst, rikssamlingen og koloniene i vest.

Motstanderne i Hafrsfjord

Hvem motstanderne var i Hafrsfjord blir et hovedspørsmål. Det en ser er at så godt om alle vesentlige konfliktlinjer i denne tiden kunne ha vært involvert i slaget. Det blir en slags «nexus»¹²⁹ for en svært vesentlig, turbulent endringstid der samfunn i store deler av Europa omformes til noe nytt. Haralds motstandere kan ha vært både folk som var imot hans nyetablering av et politisk tyngdepunkt i denne delen av nåværende Norge, samt den antatte alliansen som forsøkte å kontrollere hele leia og veien videre vestover. Det kan ha vært folk fra Orknøyene og Irland, eller hærflokker som kom fra øst slik *Haraldskvadet* tolkes.¹³⁰ Et større antall kilder nevner Kjotvi og Haklang som viktige ledere på motpartens side.¹³¹ Interessante er også de tidligere omtalte «austmennene»¹³², som Harald skal ha blitt

til Kjotvi og Haklang hos Johan Schreiner, Harald og Havs fjord, *Scandia Band IX, 1936*.

¹³² Som tidligere nevnt finnes i *Haraldskvadet* benevnelsene «østlendinger», «østlurkene», «østmennene», «østmennenes hersker som bor på Utstein» (norrønt «allvaldr Austmanna»). Det er viktig å påpeke at det siste er skrevet i nåtidsform, de andre i fortid, og «allvaldr Austmanna» kan vise til resultatet av slaget. Og en vanlig tolkning av slaget er at Harald ble «østmennenes konge» og kunne dermed bo på Utstein. Det er mulig at i diktet er en direkte sammenheng mellom herredømmet over «østmennene» og det å kunne bo på Utstein.

hersker over etter slaget. Lite vurdert i forskningen er at det nevnes motstandere som skal ha kommet fra «innlandet», hva dette kan bety må vurderes i det videre arbeidet.¹³³ Kanskje tok også danske aktører del. Spenningsfeltet med politisk ekspansjon fra danske områder er et så gjentakende fenomen i norsk historie, at denne muligheten må inkorporeres.

I våre analyser vil derfor et større antall alternative motstandere bli vurdert. Slaget i Hafrsfjord kan på mange måter ha representert begynnelsen på noe nytt. Nye allianser og et nytt politisk tyngdepunkt i det vestlige Norge med tunge bånd til områdene i vest og til Trøndelag, var mulig i denne bestemte perioden. Haralds motstandere i Hafrsfjord kan således ha vært alle de som gikk mot det nye politiske scenarioet. Slaget på Fitjar i ca. 960 mellom Håkon den gode og Eiriksønnene utgjorde kanskje et tilsvarende «nexus», der tidens konfliktlinjer møtes igjen. Og det er mulig at vi grovt sett på ny finner samme parter på begge sider. Men denne gangen var utfallet motsatt. Dette slaget kan ha representert slutten på det som begynte i Hafrsfjord.

Holmsen mener det er en naturlig slutning at «...Utstein var en viktig utpost i det riket Harald vant i Hafrsfjord». Det er mulig at det går en stigning i diktet med en klang av triumf. Asgaut Steinnes mener at det Harald oppnådde i Hafrsfjord var å bli herre over «østmennene». Dette ble symbolisert ved at han valgte å sitte på Utstein, kongsgården som var

Hovedoppgave 3: Formidlingstiltak

Filmdokumentasjon

I prosjektet vil det bli lagt til rette for å gjennomføre en filmdokumentasjon av forløpet av fase 2. Det endelige mål er at dette resulterer i en høykvalitets dokumentar som kan brukes i alle sammenhenger både i Norge og internasjonalt. Den skal være rettet mot et bredt publikum i prime-time allment tilgjengelig fjernsyn. Det skal også legges til rette for at dokumentaren kan fungere til undervisningsbruk i grunnskole og videregående skole. Klipp fra filmingen skal legges ut på nettet slik at publikum kan følge forløpet underveis. Prosjektet sine folk skal bidra til at det faglige innholdet blir best mulig. Det må være et spesielt fokus på undervannsfilmingen. Disse opptakene vil være den eneste måten et bredt publikum får tilgang til undersøkelsene som skjer under vann. Det er sannsynligvis også disse opptakene det vil være størst interesse for i utstillinger og i andre formidlingstiltak. De kan potensielt være av verdi i en eventuell attraksjonsutvikling. Undervannsfilmingen må derfor være av den høyeste kvalitet som er tilgjengelig.

Filming underveis i prosjektet kan oppnås på flere måter:

porten til deres rike. Se Asgaut Steinnes, Utskyld. *Historisk tidsskrift* b. 36, 1953, 383.

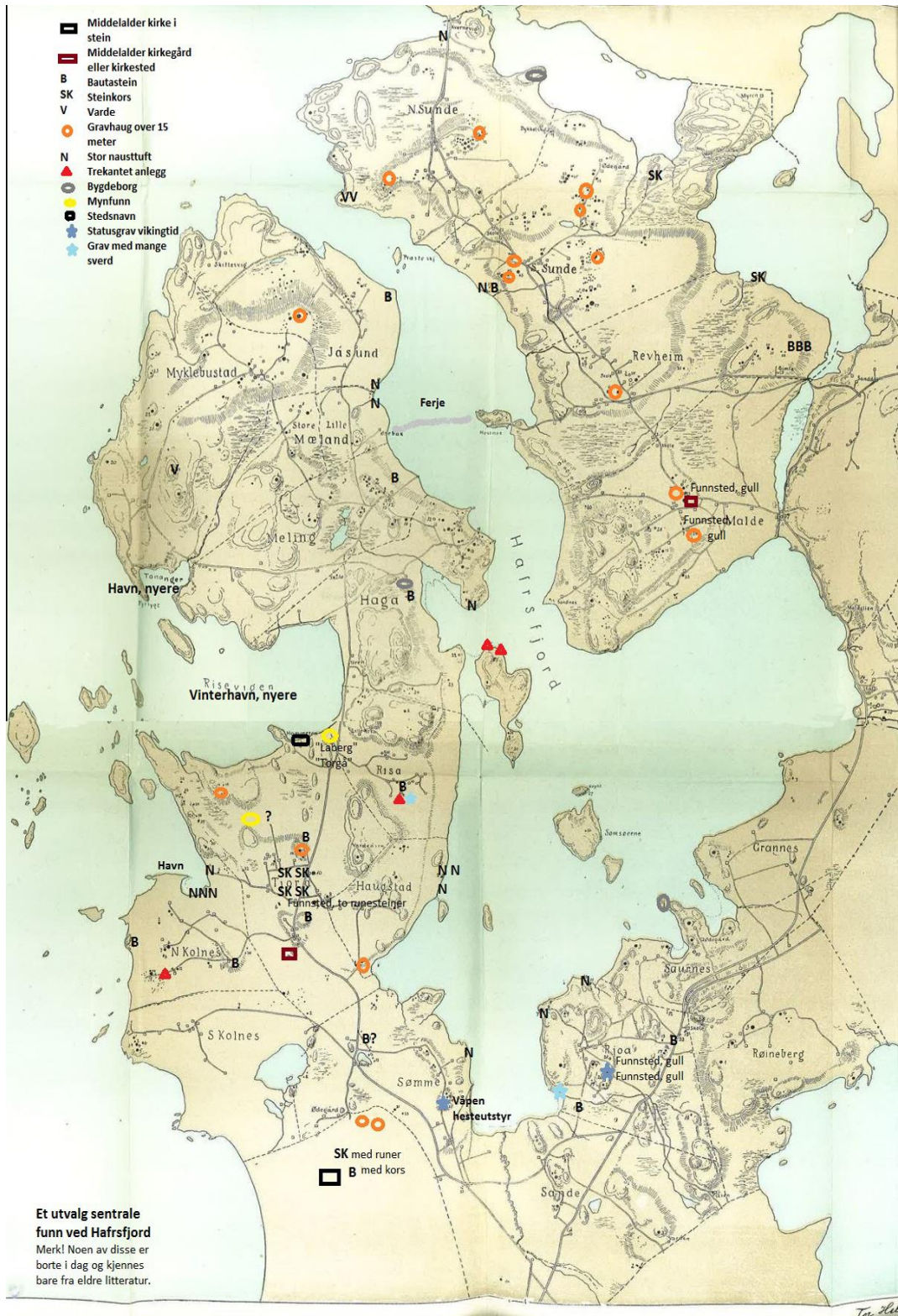
¹³³ *Egils saga* nevner motstandere fra innlandet (norrønt «ofan af landi»). I *Fagerskinna* menes det at Kjøtvi og Haklang var konger «af lannde ofan».

1. Prosjektet selv sørger for at det blir filmet ved å gi oppdrag til filmselskaper. Dette er et dyrt alternativ, men alle rettigheter til filmopptakene er i prosjektet og kan dermed brukes fritt i formidlingstiltak og i en eventuell attraksjonsutvikling. I dette alternativet har prosjektet full kontroll over det faglige innholdet.
2. Filmselskaper tar ansvaret for filming på egen kostnad, og prosjektet sine folk legger til rette for dem. To selskaper er interessert i å gjøre dette. Da er det filmselskapene som har rettighetene til opptakene. Med dette alternativet har prosjektet begrenset påvirkning på det faglige innholdet, og bruk i formidlingstiltak er et forhandlingsspørsmål.
3. En kombinasjon av disse er at prosjektet tar ansvaret for filming under vann, som gis i oppdrag til en undervanns spesialist, og dermed selv har alle rettigheter til disse opptakene, men at vi samarbeider med f.eks NRK som allerede har en god del film fra forprosjektet og har signalisert interesse for å følge prosjektet videre.

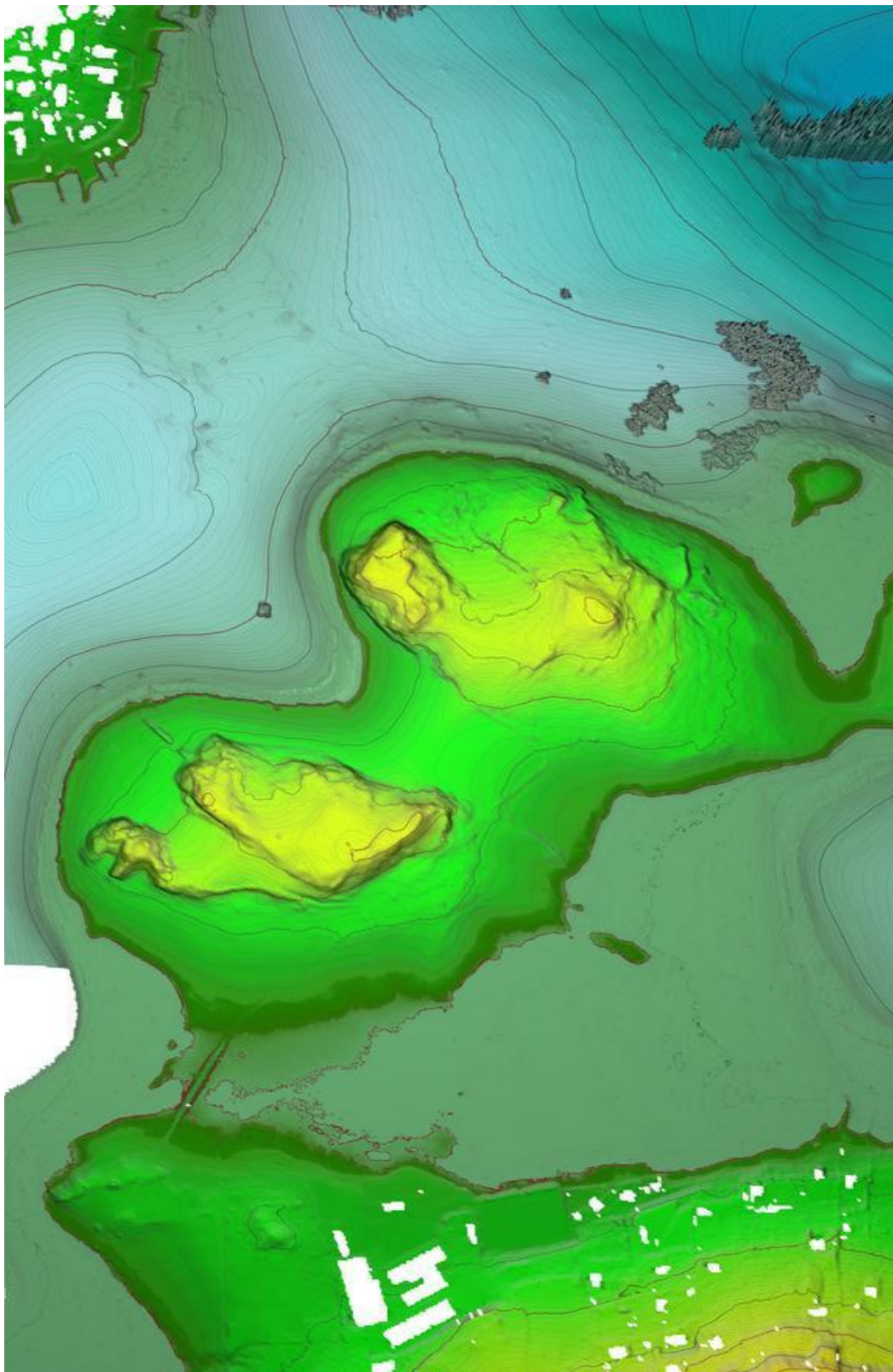
Med den store interesse som allerede er til stede for å filme underveis i prosjektet, regner vi det som sannsynlig at blir gjort filmopptak slik at fase 2 resulterer i en filmdokumentar.

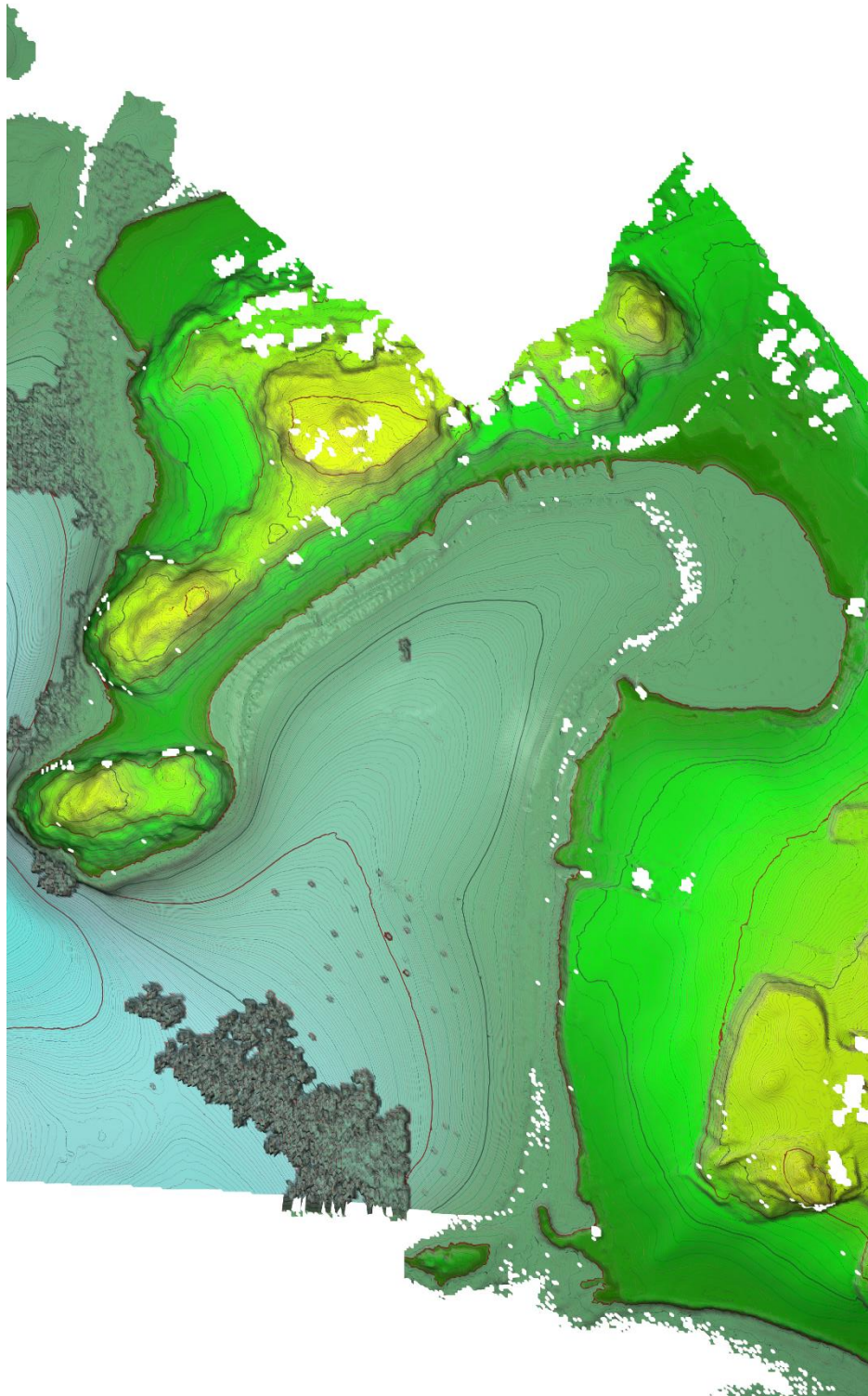
Gerhard Munthe, vignett 7, Harald Hårfagres saga, *Snorres Kongesagaer*, 1896-1899.

Vedlegg 1: Oversiktskart over Hafstrøfjord med et utvalg viktige arkeologiske funn. Kartgrunnlaget er basert på Tor Helliesens kart fra tidlig på 1900- tallet

Vedlegg 2: Kartlegging av Hagaøya i Hafrsfjord med LiDAR- skanning over og under vann.
Kilde: NIRAS/AHM i samarbeid med Kartverket Sjødivisjonen

Vedlegg 3: Kartlegging av Ytraberget i Hafrsfjord med LiDAR- skanning over og under vann.
Kilde: NIRAS/AHM I Samarbeid med Kartverket Sjødivisjonen.

**STAVANGER
MARITIME MUSEUM**

